

84(2)р-1010

№ 279 ЖАНГУЛАНЛАНЫ
С196377 ИБРАГИМ

108
ЖАНГУЛАНЛАНЫ
ИБРАГИМ

ЗЕПАҚА

(ЭСГЕРИУ КИТАБЫ)

С 49637

НАЛЬЧИК «ЭЛЬБРУС»

209

Ж $\frac{4702100100-041}{M125(03)-96}$ 001

© Жангуланлы И. Х., 1996.

БЁРЮНЮ КЪАРАМЫ

Дунняда адамлагъа заран келтирирге кюрешген аманлыкъчыла кёпдюле. тюрлю-тюрлю шайтанла бла къара жинле. Аланы бек къанлы жауларына уа бёрю саналды -- кёз къакъмай къарагъан жангыз олду. Аны себепли жаланда бёрю кёреди шайтанланы, ала бла ол кюрешеди.

(Къарачай-Малкъар таурухдан.)

Энди аны юсюнден айтхан, жазгъан да этедиле — эркинлик берилгенди. Жарайды жижаргъа. Айтыргъа. Жазаргъа. Биреу жүрек чырайыныны юсюнден жаза эсе, жүрегинче чыгъанача кирген ачыуун селейтирге; биреу алдаулуду, халкъын бек сүйгенча кёрюнюп, махтау алыргъа излейди. Кёчгюпчюлюкде назылгъан назмула халкъда къыркъ жылдан кытыкъ сакъланадыла, узакъ тыш журтунда кыуралгъан жырла да чыгъадыла энди. Бардыла бюгюнигю «хайырлы» темагъа хыны кыгулгъанла, халкъны бушууун, аны эсин кыгулгъанла жеге, хайырлана билгенле.

Аны себепли малкъар халкъны 13 палах жылны юсюнден жазылгъан хар жангы затны сакъ окъуйса. «Минги тау» журналны 1993 жылда хар китабында чыкыгъан затланы, бирин да къоймай, биринчи бетинден башлап, бек ахырына дери окъуп барырчады. Журналны окъуучулары белгили авторланы са-

нында жангы аты да кѣрген эдиле: Жангуланланы Ибрагимни «Зепака» («Кѣчгюнчюлюк») деген китабын.

Окъуп бошагъанлыгъынга, андан айырылгъан кыйын болгъанын сезесе. Авторну кючлю, аны бла бирге уа сабыр ауазы окъуучуну кесине тартады. Китапны окъусанг, титиреген этесе — алай автор кишини да не сейирсиндирирге, не жюрегини кыйнаргъа итинмейди. Ол аны юсюнден арталлыда сагъыш этмегенчады.

Китапны ахырына дерн окъуп, ауукъ замандан кеси кесинге: «Бу неди?!» — деп сораса. Мени Жангуланланы Ибрагим китабында да не затны юсюнден айтханын титир муратым жокъду. Мында салынган соруугъа жууап берирге кюреширге керекди. Биринчи акъылынга келгени — бу китапны литературагъа санаргъа жарамайды, бу чыгъарма аны чегине сыйырмайды, ол ангылаудан кенгди. Ибрагимни китабычалагъа жораланганды Борис Пастернакны бу тизгинлери:

Былайда бошалады искусство,
Былайда жер бла къадарны тылпыуу урады.

Бу китап жазылмай къаллыкъ туююл эди — адамны къадары сау халкъыны къадарына ушап кѣргюзтюлген китап. Жангуланланы Ибрагимни «Зепакасындан» Гадийланы Ибрагим бир жерин юлгюге келтиреди: «Хар затны асыры тансыкълагъандан, хар не затха да асыры тансыкъдан, кѣзю кѣрген бла тоймай, тюнене Къотурай, кымыжа болуп, мурсалагъа аунагъанды». (Сѣз кѣчгюнчюлюкден къайтхан кезиуню юсюнден барады.) Жангу-

дан улуну китабыны бу жерини сёз кючю бек
сейирсиндиргенди. Гадийланы Ибрагим:
«...Мен быллай кючю болгъан зат жазалма-
гъанма, бир сёз устасында да окъумагъанма
аллай затны»,— дегенди Жангулан улуну
китабыны юсюнден. Хау, быллай болургъа
керек эди кёчгюнчюлюкню юсюнден халкъны
бушуулу къадарын, тарыхын да кёргюзтген
китап. Бек кыйын зулмулукъну, артыкълыкъ-
ны юсюнден жазады Жангулан улу. Алай ол
тарыкъмай, кьоркъутмай жазады, киши жа-
зыкъсыныуун, жан аурутурун излемей. Хал-
къына не сынатханларыны, не этгенлерини
юсюнден кьоркъмай, букъдурмай, кычырмай,
адам сагъайып окъурча жазады хапарын.
Жаланда Аллахны аллында айта болурла
алай.

Ёксюз жашчыкыны кыйын къадары. Жан-
гуланланы тукъумну юсюнден хапары бла
халкъыны къадарыны юсюнден оюмлары. Не-
мислиле туюп ёлтюрген ногъайлы жашчыкъ
(аны ала тасхачы суннгандыла). Мыжыкъ
кылыкылы ташжюрек Рябых деген комен-
дант (кёп эдиле анда аллай комендантла).
Ачдан ауаналагъа ушап къалгъан, сёлешал-
май ёлген чечен сабийле бла тиширыула.
Малкъар къартла, сабийле, тиширыула —
жюзле бла тифден кырылгъандыла. Ибра-
гим тургъан саусузла ююю — ёлюм бла
жашау арасында инжилген ёксюз. Аны гитче
къарындашы ахыр капеклерине саусуз Ибра-
гимге алгъан сютчюгюн сыйыргъан санитарла.
Аман акъыллы, осал кылыкылы жерлешлери
да барды мында — жашчыкълагъа къачы-
гъыз деп, кеси уа ала ишлеп алгъан ахчаны
асламын хуржунуна сугъуп (аны хатасындан

ала түрмеге түшедиле). Жашчыкыла андан корейли комендантны огъурлулугъуну хайырындан чыгъадыла. Авария, дагъыда түрме, къурулушда кынын ишле. Бир жерде да тарыкъмайды Ибрагим. Бу гитче китапчыкъ адам бла халкыны къадарларыны юсюнден — батыр, чынтды эр кишини китабы.

Гюрюлдеген заманы озгъан даууру бла ачыуу бу китапта шендююгу заманы, кезге кёрюмген адамны огъурлулугъун тунчукъ-дуралмайдыла. Ма ол огъурлулукъ кьоймайды сыйсызлыкъ, учузлукъ сынагъан, зулумдукъдан къутулалмагъан жаш адамгъа огъурсуз болургъа, жыгъылыргъа; ол береди анга кюч кыйынлыкъгъа чыдаргъа, адамлыгъын, келюш тас этмегге.

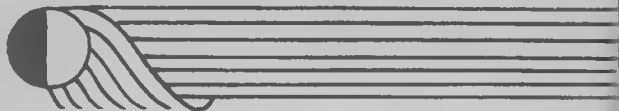
«Мен, Жаугуланланы Хамзатны жашы Ибрагим, он бармагъымы кыйыны бла жашагъан бир таулу, бир кысха ёмюрюмде кёрген, башым бла сынагъан затларымы юсюнден жазаргъа сюеме...», — деп башланады «Зепака». Китапны аллында ва Малкъаргъа деп окъулгъан дууа. Бек игиси ва, Ибрагим ууакъ-тюек, бош затланы жазаргъа бёлюмей, магъаналы, адам эс бёлюрча шартлары болгъан, уллу затланы юсюнден кысха хапарлагъанды.

Мени оюмуу окъугъан адам сейирсинирге да болур: сора бу китапны бир тюрлю чуруму жокъмуду деп. Мен базынып айталлыкъма — боладыла аллай китапла да. Мында хар зат да жериндеди, тийшли жазылгъанды хар пени юсюнден да. Нек дегенде, бу повестыни литературагъа санаргъа жарамайды, ол — жашауду. Аны Жаугуланланы Ибрагим жазгъанлыкъгъа, автору ва — халкъды. Халкыны

къадары, оюму, сагъышы ачыкълашганды; мында сёз жаланда озгъан заманы юсюнден угъай, бююнню, тамблагъы кюнню юсюнден да барады. Аны себепли, бу эпикалы магъанасы болгъан гитче повестьге багъа бичерге, сюзерге, аманын-игисин айтыргъа кюрешген критик табылса — ол болумсуз, ушагъысыз, къужур зат бла кюреширини ангыларгъа керекди. Нек дегенде, мында хар затны юсюнден ачыкъ жазылады. Кесини алакат повестини Жапгуланланы Ибрагим озгъан замап ючюн угъай, келир замап ючюн, бизге, бююн жашагъанлагъа, деп жазгъанды. Бу китапны жашауу узун боллукъду. Нек дегенде, бу повестьде халкъ кесини ёз къадарына шагъатлыкъ этеди, аны кёлюнде болгъан затла ачыкъланадыла мында.

«Зепаканы» ахыр бетин окъуп, аны жапхан окъуучу, тамагъын буугъан жиямугъун жута, былай айтыр деген таукеллигим барды: «Махтау санга, бойсунмагъан! Хар не да сен жокъ болур ючюн этиле эди. Сен а, жаралы бёрюча, азап чегип, инжилнуден энди къутула, эс жыя келесе, хорлатмагъанса!..»

ДЖУРТУБАЙЛАНЫ Махти,
фольклорчу

АССАЛАМ АЛЕЙКУМ!

Багъалы малкъар халкъым, ахлуларым!

Ийленип, талкъы ауузундан къутулгъанча, мени малкъар халкъымы аллай азаплыкъдан къутхаргъан Уллу Аллах, сенден тилейме: энди ол къыйынлыкъланы бизге къууун да жетдирме!

Ол къыйынлыкъладан къутулгъанлагъа, бу ёсюп келген тёлюге Рахматынгы эшиклерин кенг ач деп тилейме!

Хар къайда ёлгенлени: урушда, тутмакъда, кёчгюнчюлюкде дууасыз, садакъасыз къалгъанланы, я Аллах, сен женнет ахлусу, эт!

Билип неда билмей этген терсликлерибизни сен кеч, Уллу Аллах!

ЗЕПАКА

*Ауругъан жерден къол кетмез.
Сюйген жерден кёл кетмез.*

Халкъ.

Мен Жангуланланы Ибрахим Хамзатны жашы, он бармагъымы къыйыны бла жаша-

гъан бир таулу, бу къысха ёмюрюмде кёрген,
шым бла сынагъан затларымы жазаргъа
сюеме...

* * *

Ариу сыфатлы, тюз акъыллы, ёмюрюнде
шиден къачмагъан, къркмагъан, ташны
сыгып сютион чыгъаргъан, таш юсюнде юйде-
ги тутхан, кърклары этли, жюнюлю болгъан,
сюзлери тартыучу, ийнеги сютлю болгъан,
келген кърнакъны ариу кёрген, адети бла
жолуна ашыргъан, зепакагъа* элтип атхан-
ларында да, атын иги бла айтдыргъан, тёзюм-
лю халкъым — Малкъарым!

Мен да бу халкъдан болгъаныма махтана-
ма. Аллахха шукур, алыкъа кишини кеси-
ме кюлдюрмегенме. Халкъыбызны экиден
бири анда ёлгендиле, кёрчюнчюлюкде. Бир
талайы, ажашып, халкъдан айырылып, тас
болуп къралгъанды... Ёлгенлерибиз да, жерге
басдырылмай, дууасыз къралгъандыла... Ол
азаплыкъны унутуп къралай кърояллыкъса?!
Сабийлери тас болуп, башха адамланы кър-
ларына тюшюп, миллетлери ким болгъанла-
рын билмегенле уа?!

Мени ариу эгешчигим, Глашланы Танзиля
(аналарыбыз эгечледиле), жети жылында
тас болуп, табылмай къралгъан... Атасы уруш-
да жокъ болуп къралгъан... Анасын жолда
поезд уруп ёлтюрген эгешчигим. Санга бир
зат бла болушалмагъан ачыуум бюгюн да
бууады. Жер-жерге чачхан эдиле, къркмай
эдиле бир бирни излерге, сураргъа, барыр-

* *Зепака* — ссылка

гъа... Болсада, ол сылтау туйюлдю. Болушур амал табалмагъаныма ажым этеме. Сабийлей къарар адамсыз къалгъан эгешчигим... Хар малкъарлыны жюрегии кюйдюрюп тургъан аллай бир ачыуу барды. От жагъабызгъа къайтып келгенли да, ол анда къабырларыбыз окъуна бизни къаллай бир жарсытадыла. Қъаралмай, бузулуп, киши танымазча болуп къалгъан къабырла. Қязим акъылманны къабырын окъуна къалай къыйналып тапхандыла! Бизни къолубуздан келмегеннге: «Аллах, сен кеч!»— деп тилейбиз.

Кёрген къыйынлыкъларыбызны жазып турсакъ, жырда айтылгъанча, черекни сууу шакъы болуп, жазып турсакъ да, ол да жетмез эди.

Анда мени бек къоркъуп тургъан затым бар эди: бу къыйынлыкъда туугъан сабийле саулукълу, акъыллы болурламы деп... Миллет миллетлей сакъланырмы деп... Аллах, санга шукур болсун!..

* * *

Мен таулу тиширыуну жер юсюнде бир адамгъа да тенг этмейме. Кесим кёрген: халкъыбызны кёчюрген заманларында, зулмулукъда, ачлыкъда, аталыкъ-аналыкъ да этип, ёлюмден сакълагъандыла: ненча сабий бар эди эсе да, аналары саула — сау къалгъандыла, аналары ёлюп, аталарына таянын къалгъанла — аталары, балалары да къырылгъандыла...

Таулу апала, таулу къызла эшген жюн кёлкени, бёрклени кийгенлени, къыралыбызны ичинде угъай да, тышында окъуна кёресе.

Айланып турмасанг да, юйюнгде телевизор-
гъа къарасанг да, таныйса таулу тиширыу-
ну къол ызын. «Кеси апаларыбыз эшгенча
жылытады»,— деп айтханларын кѣп кере
эшитгенме. Уллу ыспас этиучюдюле. Къайдан
билесе десенг, Минги Таугъа жюрюген жо-
лоучуланы, спортчуланы онсегиз жыл жю-
рютгенме. Бизни тиширыула ол жылыулу
къол хушерлерине кѣп миллетлени тиширыу-
ларын юйретгендиле. Мен билгенни башха
билмесин демейдиле, жюреклери ачыкъды.
Аланы ол ишлерине ыспас этгенле да кѣп-
дюле.

Аш-азыкъны айтсакъ, таулу тиширыула
ашны «чийлей ашарча» эте биледиле. Чийлей
ашны киши да ашамайды, бек татыулу эте-
диле дегенлигимди. 1960 жылда чыкъгъан
болур дейме бир китап «Кавказ миллетлени
аш-азыкълары» деп. Ол китапны жарымын-
да — «малкъарлыланы этген ашларыды» деп
жазыла эди. Кертиси да алайды. Экинчи
чыкъгъан китапда уа «Кулинария Кабарды»
деген китапда малкъарлылада жюрюген аш-
ланы кеслерине жазып къойгъандыла. Эр
кишилерибиз да мал союуда, аны этин, ичин,
башын-аягъын жарашдырыуда, жѣрме, жал-
бауур, эт жау, шишлик этиуде бир кишиге
оздурмагъандыла. «Шашлык» деген сѣз да
бизни сѣздю — «шиш-лик», «тиш-лик».

Кѣчгюнчюлюкню хатасындан кѣп магъана-
лы затыбыз тас болгъанды. Сѣз ючюн, буса-
гъатда къыралыбыз «русский кефир» деп
башха къыраллагъа гыфыны сатадыла.
Гыфы, айран малкъарлылада бла къарачай-
лылада жаратылып жюрюгенди. Алгъын,
патчахны заманында, орусула аны саулукъ-

гъа болушханын биллип, эте уа билмей, къалай бир айлангандыла!

Алгъын Москвадан, Петербургдан солургъа неда безирерге келип къайтханла гыфыны (кефирни) хапарын жомакъдача айтхандыла. Артха, Петроградха, къайтханлары: «Нарсананы тийресинде жашагъан къарачай халкъ кефир деп сютден этилген, адамны саулугъуна да жарагъан, нарзандан да хычыуун ичилген зат этедиле. Қъалай этгенлерин а бир адамгъа да билдирмейдиле»,— деп айтып тургъандыла. Гыфыны къалай этилгенин билир ючюн а кѣп келечиле жиберип кѣргендиле. Ненча кере келген эселе да, къуру къайтып тургъандыла.

Ол замандагъы Молочный институтну бошагъан бир ариу къыз, министрге келип: «Мени Нарсанагъа жиберигиз, гыфыны тасхасын алып келейим»,— дегенди. «Да, ол ишни жалчыталсанг а, бек иги боллукъ эди, иги иш этерик эдинг»,— деп, муну Нарсанагъа жибереди. Қъыз, келе-келгенлей, муратын да, этер ишин да полициягъа айтады. Полиция бла бир болуп, юч-тѣрт кюнден мен болгъан жерге табылырсыз дейди. Қъыз кюн сайын таулагъа жайылып айланады, таулу къошну да биледи, аны неси — къарачайлы жаш, юйдегиси да бар. Қъыз хар кюн сайын, бош айланган адамча, къош къатларына келе-кете, ол жаш бла шагъарей болады, кесин анга суйдюреди. Бир кюн жаш къызны къошунда юч кюн, юч кече биргесине тутады, къыз, не болса да, ол хыйла ишин билдирмейди. Юч-тѣрт кюнден полициячыла къызны, излей келип, жаш бла табадыла. «Бу неди»?— дегенлеринде: «Мени кюч бла тутуп турады»,— дегенди къыз.

Алайдан жашны, артыкчылык этгенсе деп, алып кетип, Нарсанада тюрге олтуртадыла. Хыйлачы тишируу, аты да Ира деп, жашха айтады: «Гыфыны секретин берсенг, сени башынга эркин этерикме»,— дейди. Жашны, гыфыны ырдауанын бермезге амалы болмайды: былай тапсыз, ыспассыз ишге кыалгыанымы халкы билмесин деп, кыыз айтханлай этеди. Аллай хапарлыкы болуп билген «айранлары», «кефирлери» да кыайдан чыкыгыанын айтмайдыла.

Дагыда аллай бир зат. Алан деген сёз бизниди. Малкыарлыла бла кыарачайлыла ол сёзю хар заманда да жюрютебиз, ол бизни сёз болгыанды. Биз эртте заманда былайлада жашагыан алан миллетден жаратылгыанбыз. Дюгерлиле (осетинлиле) алан бизни эрттегили ата-бабаларыбызды деп, алай жазып турадыла. Алан деген сёз осетинлилени не тиллеринде, не атларында жокыду. Ала да бизни эрттегили атыбызны кеслерине жууушдуруп турадыла.

Мен гитче заманда 1937 жылдан 1941 жылгыа дери Нальчикде детдомда тургыанма. Оруслу сабийле бизге, таулулагыа, атларыбызны айтмай, «алан» деп сёлешуучю эдиле. Дюгерли жашлагыа уа «алан» деп бир заманда да айтмай эдиле. Алимлерибиз аллай урланган затланы кыайтарыгыа керекдиле. Эртте-кеч болса да, ол затла орунларына тюшерге керекдиле, мен жетмесем да, ол затны болуруна ийнанама.

Бир белгили жазуучуну китабында мен быллай бир сёзлени окыугыанма, ол да кимди десегиз — Илья Эренбург:

«...На северных отрогах живут люди чести и простоты, живут большими семьями, люди там ценят студеную воду, горячие сердца. Кавказ не скуп, он умеет любить и умеет ненавидеть».

Ол жазыучуну сау этип: «Къайсы халкъды?»— деп сорсаң да — «малкъар халкъды» дерлигине сёз жокъду!

Къыралны бек башындагыыла жунчутургъа, юйюкдюрюрге юйретгендиле ансы, айта, эте да билебиз, суюе, жаулай да билебиз, бара, келе да билебиз. Архивледе сакъланган жазуулары тинтип къарасаң, аллай къыйын заманлада да къыралны ишине, оноуна къатышып айланып кёп адамларыбызны кёре, биле турабыз. Анга бек къууанама. Миллетни ичине акъыллы, акъылсыз да барды, алай акъыллы да болуп, къуллукъда да ишлеп, халкъыбызны ичине кир сёзле жая айланып Аллах тюз жолгъа салсын! Ата-бабаларыбыздан къалган жерибизге нелик этерге керекбиз. Ол иште билимбизни аяргъа керек туююлду. Сёз ючюн, мен кёпле бла урушхан да этеме. Кёп иште къатышып кёрюнмей эсем да, сагышым олду — сабийлери, туудукълары болганла, жашауну арты къалайгъа келлигин билмей, жеринде тынч олтур деп къоядыла. Таулулада аллай сёз барды: «Тебиучю тиш — туюшучю»,— деп. Халкъда дагыда аллай сёз барды: «Киши къолу бла мурса жыртхан»,— деп. Мен былайыракъ тураим да, иш тап болса уа, кёрюрбюз деген — ол адамлыкъ туююлду. Барыбыз да этиллик иште бирлеширге керекбиз.

Бизни тыпыр ташыбыз Уллу Малкъардады. Къабартыгъа, Тюркге кетин тургъанларыбыз да бардыла. Тукъумубуз Жангулан деп нек аталгъанын да, аланы аталары къайдан келгенлерин да билмейбиз. Сёз ючюн, мен жети атагъа дери билеме, къартларыбыз антып. Бизни тукъум Малкъарда Черек сууну жагъасында, алгъын эки атаул — Огъары Жангулан, Тёбен Жангулан деп, артда уа кёп өйдеги да болуп жашагъанды. Жангы улан деп аталгъанына кёре, ыспассыз тукъум болмаз эди...

Хабаз эл къурала башлагъан заманда, Кангуландан кёчгенле элни ортасында бек тап жерде орналгъандыла. Алайда эл салырыа орус патчадан эркинлик алгъан киши да бизден болгъанды. Эски журтубузда жангы элни тыпыр ташын салгъандыла. Хабаздагъыа да атларын иги бла айтдыргъан, акъыллы, ётгюр кишиле болгъандыла. Аладан энди элде адам жокъду. Аелангерийни жашы хияны окъуна алып къарайыкъ, — жыйырма бла онюч жылны агъачда, къаяда жангыз кесн тургъанды. Бусагъатда къарасагъыз да, төртжыйырмажыллыкъ кишиди деп адам антмаз, алай тириди. Ол бир башха къыралда болгъан болса, чыдамлыгъы ючюн кёк бла тенг этип тутар эдиле!

Бусагъатда Малкъарда, Хасанияда, Барамтада, Экинчи Чегемде, Плановскийде жашайбыз. Бир тукъумбуз, бир-бирибизни бек иги жүрөтебиз. Гитче заманымда Биймырза деп къартыбыз бизге, сабийлеге, жомакъла, таурухла айта туруучу эди. Ол айтханнга кёре, патчах-

ны аскеринде кзулукъ этген адамыбыз болганды. Ой, быллай уллу бичагъы, аллай чынлары деп айтычусу эсимдеди.

Бюгюнлюкде Жангуланладан Хабазда адам жокъду. Голой хажи деп болуучу эди — юйюрю бла Турциягъа кечюп кетгенди. Аны къарындашы Гоммай хажи да, Турциягъа кечюп кетип, артда, къайтып, мында ёлгенди. Жашы Масхут Къазахстанда ёлгенди. Ахия, Экинчи Чегемде жашайды. Аны кишилигин, чыдамлыгъын да айтмай къой. Алгъын заманда Малкъарда, Хабазда да: «Жангуланны олтургъан шинтиги да кёп акъыл биледи», — деп сезде айтылып турганды. Атамы эки къарындашы, юч да эгечи болганды, аланы да туугъанлары, туудукълары кълалгандыла.

Атамы Магомет деген къарындашы кзулукълада ишлей келгенди. Эсимдеди: Къашхатауда райисполкомну председатели болуп ишлей эди. 1938 жыл Нальчикден самолёт келтиртип, элдеде иги ишлеген малчылары самолёт бла кёкде учуруп айландыргъан эди. Хар заманда да билимли, сабыр, намыслы адам болганды. Бизни кечюрюрюню аллында тутулуп кетип, Воркутада он жыл олтуруп, къайтып келип, мында ёлгенди. Экинчи къарындашы — Ахия, Оптайны жашы, колхозда иги ишлегени ючюн эки кере Москвагъа элмюлк кёрмючге баргъан эди. Урушну ал кюнлеринде окъуна аскерге кетип, тас болганды. Аскерчи негерлерини айтханлары алайды: «Белый Колодец деген сахарны къатында, душман къуршалагъанда, жаным саулай кесими душман кълонуна уа бермем деп, кесинлей агъач таба кетген эди... Андан арысында кёрмегенбиз». Алай хапар айтхан

диле. Не ёлгенледе, не саулада аты чыкъма-
Тасды.

Атам Хамзат 1914 жылда, патчахны аске-
рине чакъырылып, андан граждап урушха
къатышып айланганды.

Гитче чагъымда Эл советни председатели
Таукенланы Бахсанукъ, Хамзатны жашыма
дегенimde, башымы сылай, айтхан эди: «Сен
а мени бек жууугъуму жашыса да, аллай
киши бол!»— деп. Сора атамы хапарын айт-
хан эди: «Хамзатны бир кёзю сокъур эди,
алай болгъанлыкъгъа, илишан атып, аны
аллына хазна адам чыгъа эди десем, ётюрюк
айтырыкъма. Къоркъа билмеген батыр, негерн
ючюн жан берген киши эди. Деникинчиле
бла уруш этгенибизде, аэроплан башыбызда
чуп, пулемётдан атып, околадан чыгъар-
гъа онг бермей тура эди да, биз: «Ай, маржа,
Хамзат, сени атхан огъунг терс кетмеучюдю,
бир ат!»— деп айтханыбызда, бир кере атхан-
лай окъуна, лётчикни уруп, аэроплан, алайдан
закъ бармай, бир къол ичине тюшген эди.
Ол алай бош киши туююл эди, ол аэроплан-
ны артда къол ичинден ёгюзле бла тартып
чыгъаргъан эдик»,— деп хапар айтхан эди
Таукенланы Окъуппу жашы Бахсанукъ, ке-
си да бек белгили адам болуучу эди.

Да ма алайды.

Тукъумубузну тюз жартысы (ана жууукъ-
ланы да ары къошуп) кёчгюнчюлюкте кы-
рылгъанды.

Жангуландан: Барисбий, къатыны, кеси да.
Кти. къатыны, кеси да, юч сабийи да анда
-лгендиле. Эки уллу жашлары — Магомед бла
Мазан урушда жокъ болгъандыла. Зулкъар-

ней, аскерден жаралы болуп къайтып, къатыны, эгечи, юч сабийи, Гитче, кеси да, къатын, сабийи да ёлгендиле. Тукъумубузда да, элде да аты айтылгъан Мусабий эфенди да, сабийлери да, къатыны да къырылгъандыла.

Магометни юйдегиси. Кёчюрген кюнлеринде келиним Амнат, кыйын ауруп тура эди да, машинагъа салып элтирге жарамагъаны ючюн, ол жатып тургъан куйюнде талада кьююп кетген эдиле... Бёрюле, итле ашасынла деп, алайда... Биргебизге алыргъа кыймай эдиле... Тёрт сабийини да, киштик балаланыча, машинагъа кьююп... Ала да, ары жетгенлей, къырылгъан эдиле...

Анамы ата юйю да бек уллу, толу юйдеги эдиле...

Бакуланы Шыйыхны жашы Къундет урушда кълалгъанды. Шейх, къарт ыннабыз. Анжарыкъ да къарт. Къызы Салийхат эки кёзюнден да сокъур, чечекде болгъанды деучю эдиле. Ражият — юйде... Бары да къырылгъандыла. Суйдюм — Глашлада эрде. Эри Идрис урушда кълалгъан эди. Суйдюмню кесин да, кыйнууда сабий кызчыгыни да, Саутуну, Глашланы кыргъан кече, ала да ичинде, бир ючжыйырма адамы бир юйге жыйып, от салгъан заманларында, бир солдат, терк окъуна эшикни ачып, узалып, кызчыгы да кыйнууда кычырыкъ, жияу эте тургъанлай, Суйдюмню сермеп алып, эшикге атады да, алайда экиси да ажалдан кълалдыла. Алаи болгъанлыкъгъа, кёп да бармай, кёчюрюлюп кетип, анда бары да кырыладыла...

Тюп болуп, отлары ёчюлюп, жети юйдеги, жыйырма бла онжети адамым, кыралгъа

бир деп бир хаталары жетмегенле, зулмулукъ-
да ёлгендиле...

Талкъы бла чабырлыкъны басып ийлеген-
лей, партионо, тирмениге къуюп, жарма этип
чыгъаргъанлай,— зепаканы да, жаханымде
кёрлюкно да бу дунияда кёргюзтгендиле...

Темир окъуна тот болуп тауусулады. Бу
халкъ темирден да кючлю болур эди ансы...

* * *

Туугъанымда «ёлюп» туугъанма. 1926 жыл-
да. Айы, кюню белгисизди. Уллу анабыз
айтханнга кёре, къышны бек сууукъ заманы
эди.

Сау сабийди дерча, бир тюрлю белгим бол-
магъаны себепли, «отха тутуп, ишшликни
бургъанлай, тегерек бура, жылыта кетип,
сууукъдан къатып тургъан жанынгы жылы-
тып. алай бла жашаугъа къайтаргъанды-
ла»,— дсучю эдиле.

Элде толу, уллу юйдегиге саналгъанбыз.
Атамы атасы, анасы, эрде да, юйде да эгеч-
лери бар эдиле. 1927 — 1928 жыллада уллу
арну тюплю-башлы юй да ишлеп, терек
бахча да этген эдиле. 1931 жылда атам ёледди.
Аны ызындан анам ёледди. Мени къарындаш-
чыгъым, эгечим да бар эдиле... Ахлуларыбыз,
сау болсунла, ёксюзлюк сынатмагъандыла.
Жашагъан Огъары Малкъарда этсек да,
мирзеу битдирген жерибиз а тёбен болуучу
эди, Хасанияны къатында. Тирлик жыйгъан
заманда, юйдегиден юч-тёрт адам къошда
туруп, мирзеу жыйыучу эдиле. Баям, колхоз
къуралыр жылны аллында эди...

Атам Хамзат да, тенги Юсуф да, кьош аллында олтуруп, хапар айта болгъандыла. Мен а уллу отда къайнай тургъан къазанны тегерегине чабып ойнай тургъанлай, ол къазанны кетюрюп тургъан къазыкъдан тутуп секиреме дегенлей, бурулуп кетип, отха жыгъылып, толу къазан, къайнай тургъан эти, шорпасы бла да, юсюме къапланып къалгъан эди... Хахай этип, отдан къалай алгъанлары, кюе тургъан этими, быстырымы суу къуюп къалай ёчюлтгенлери эсимдеди. Уллу анабыз Ару, былай этсе иги болады деп, картофну, хыярны хомпугун къырып, кюйген жерлериме сюртюп... Насыпха, Нальчикге жууукъ болгъаны... Ат бла больницагъа жетдирген эдиле. Кюйген жерлерими хуппежишлерин дохтурла кесип тургъандыла. Кючден игиге айланыган эдим. Бетимде, къолларымда кюйген тамгъам къалмагъанды. Сырымда уа бардыла...

Не десенг да, ёксюз — ёксюздю. «Бу ол ёксюз жашчыкъды», — деселе, жюрегим аз бола эди. Нальчикден элге жумуш бла келген оруслу зат жолукъса: «Чей ты сын?» — деп соруучу эдиле: элде арну кийген да мен эдим. Чам атым «Звонцов» эди. Звонцов а ол заманда обкомну секретары. Кеси гитче алаша кишичик эди. Юсюнде акъ келекчиги, къара кенчеги. Мен да — кенчегим — къара, келегим — акъ. Ийнансагъыз, ол заманда менден сора аллай кийим, чурукъ кийген сабий жокъ эди элде. Манга ол затланы, атамы къарындашы Магомет Нальчикде окъуучу эди да, ол келтире эди. Мени окъутургъа да бек адыргы этпучю эди. Окъууун бошап элге келгенден сора, 1938 жылда, Киштикланы Исмайылны бла мени алып Нальчик-

ге тебирейди. Ёшюнюнде да Ленинни ордени
бла бир гитче таулу кишичикге келтиреди.
Ол а ким эди десегиз — Шахмырзаланы Саид.
Ол, мени окъургъа суйгеними эслеп, былай
бир иги окъуугъа салыргъа сую эди, халкъ-
гъа хайырым тиерча. Уллуракъ окъуугъа са-
лыргъа уа жыл саным жетмей эди.

«Моллаевский Хутор» деген жерчикде таулу
сабийлени окъутхан интернат бар эди, мени
ары жибереди. Биринчи кере ары юч таулу
жашны жиберген эдиле. Туругъа — юйюбюз,
ашаргъа — аш юйюбюз, окъургъа — школу-
бюз, китапларыбыз, дефтерлерибиз, окъутур-
гъа устазларыбыз да бар эдиле. Окъугъан эт
ансы.

Ючюбюз да анда тургъанлай, арбала бла
таулу элледен бир къауум жашны бла къыз-
ны келтирдиле. Бираздан чачылдыла да кет-
диле. Уллула келтире, гитчеле да къача,
алай турдула. Сенгябрьны онбешине биз ючю-
бюзден сора адам къалмагъан эди. Ол се-
бепден школну детдом этдиле. Мени да, нё-
герлерими да, ата-аналарыбыз болмагъаннга
чыгъып, анда къалдырдыла. Алай бла 1941
жылгъа дери анда турдукъ. Алты классны
бошан, юйге къайтама.

1941 жылда Тырнаууз шахтагъа шахтаны
юсю бла окъургъа Малкъар аузундан жашла
барыргъа керек эдиле. Анда окъурукъланы
къураргъа деп, Нальчикден элге адам келип
тура эди. Черек райондан ары барыргъа
киши унамай эди. «Шахтада ишлеген жер-
тубюнден чыкъмайды, сау кёзюбюзден а
къабыргъа кирип къалай турлукъбюз?!» —
ден эдиле. Жангыз бир жаш барыргъа таукел
болгъан эди, атын унутханма. «Экинчиге сен

бармасанг, адам гапмайбыз»,— деп, мени жиберирге таукеллендиле. Ол окъуугъа уа 1924 жыл туугъан жашла кирирге керек эдиле, мени уа эки жылым жетмейди. Бир амал этип, жыл саны 1924 жылдангы деп хазыр этгенлей.. уруш башланады. Ол «окъуу» деген да къалады...

* * *

Къолунда ушкок туталлыкъ адамланы аскерге аладыла. Тиширыуланы бла къартланы, неда бир чылмыгъы болгъан кишилени Прохладнада, танкланы тыярча, кенг, терен индекле къазаргъа элтседиле. Элде адам къалмайды. Мен да элде ёгюз арба бла, колхозда не жумуш болса — аны этеме.

Прохладна районда Къурей деген жерде бизни колхозну мирзеу ёсдюрген уллу сабанлары болуучу эди. Будайны, тарыны Малкъаргъа андан ташыйбыз. Ставрополь жанында, Бажганда бизникиле бичен ишлеучю эдиле да, мен да жаз ары кетген эдим. Къолумдан келген жумушну эте эдим. Ол заманга немецлиле, Ростовну алып, эки фронт болуп, Кавказгъа айланган эдиле.

Атамы къарындашы Магомет Бажганда Черек районну колхозчуларыны баш уполномоченныйы эди,— районну жерчилик жаны бла таматасы (заврайзо). Районда керек болады деп, Магометни элге чакъырадыла. Мени уа колхоз жыйынны таматасына къоюп кетеди, кёз-къулакъ бол деп, аманат этип. Энди немец жетди дегенде, ала келген жолгъа жууукъ жашагъан колхоз къошла жолдан бир жанына, кёз туурадан кетейик деп, юзmez

тебеле болгъан, къалыи къамши ёсген жерге кёчюп тура эдик. Колхозланы ууакъ маллары, ийнеклери, ёгюзлери, атлары, арбалары кёп эдиле. Жыйын таматаланы къолларында колхозланы кёп ахчалары да бар эди.

Немецли аскерле Ростовдан Сальск аулакъла бла Моздок таба кетдиле. «Да энди биз да, къыйын болса да, жолгъа чыгъаргъа керекбиз, къой сюрюулени жолсуз, юзmez тебелени, къамшлени ичлери бла, эл болгъан жерлеге тюбемей барыгъыз,— биз да сизни ызыгъыздан Къурейде жетербиз. Андан ары уа бирге барырбыз»,— дейдиле. Бир он кюннге алайда къалабыз. Биз тургъан жерге бурулуп, бизни киши тынгысыз да этмейди немецлиден. Ол юзmez тебелени ичлеринде, терен къамшли жерледе партизанла бардыла деп да эшитиле эди. Кертиси да алай эди.

Битеу малны, ырысхыны элге келтирирге керекди, ол бек биринчи борчду. Гадийланы Чомак бла мен бир ат арбада, Къоспарты колхозну жыйын таматасы Башийланы Чоколтай бла Шаудат (НКВД колхозну) башчылары да ариу ай жарыкъ нигирде бирге жолгъа чыгъабыз. Эл таба келе, аллыбызда, жаныбызда урушланы эслеп, алайтын ётерге амал болмай къалады. Барыуубузлай барсакъ, урушну ичине кирип къалырбыз деп, артха, сууу болгъан, ол кёчюп кетген жерибизге къайтырбыз, уруш алайдан алгъа кетгинчи. Қайтып келе, турлукъ жерибизге жетер жерде юч колхозну да башчылары арбала бла жолдан бурулуп, къамшни теренине киредиле. Бизни колхозну таматасы Чомак,

бирси колхозладан а Чоколтай эм да колхозну зоотехниги Аттасауланы Магомет, НКВД колхоздан Гадийланы Мухадин, арбаланы тохтатып, кюрекле алып, терен уру къазадыла. Не этедиле деп турсам, колхозланы да, малчыланы да хапчуклары, ахчаларын, кийимлерин уругъа букъдуруп, башын, адам билмезча жабадыла. Ол затны ма бу беш адам билебиз. Ол тийреде бош айланган да жокъ эди. Жел юзмезни жайып, бир киши да билмезча этген эди. Да алайда тура, барлыкъ жолубузну хапарын да биле турабыз. Да энди жолгъа атланыргъа тебирегенде, ол букъдурулгъан хапчукла бары да жокъ боладыла. Къайгъы-бушуу болду: не болду? Ким алды? — деп излейдиле. Алайгъа баргъан бир ат жегилген арба ызны табадыла. Аты, арбасы да мени боладыла. Неден билинеди десегиз, мени арбамы арт гултемижи башха арбадан кенг эди. Мени атымы арт сингири кесилип эди да, туягъыны бурунчугъу басыла эди. Да ол аман ишни манга айтхан эдиле. Мени бла кюрешедиле: айт, кимге айтханса букъдурулгъан затланы деп, биз бешибизден сора да малчыла, шапала кёп эдиле. Бары да: «Кесинг ол ишни эталмазлыгъынгы билебиз, алай сен биреуге айтханса», — деп, нёгерлерибизде адамланы бир бирлерине ишекли боладыла. Мени юсюме, кёкюрегиме ушкокну тиреп, айтмасанг, ёлтюребиз деп, жолоучулукъну да къойдула. Мен нени айтыргъа керегими билмей эдим. Аш да ашаймай эдим, къатыбызда къую бар эди да, кесими ары атайым деп да бола эдим. Бу — мени акъылымда-эсимде болмагъан кыйынлыкъ эди. Кесими къояйым да, тукъумну да, ол намысы

жюриген Магометни да айыплы этеме деп, кесме не палах да этерге таукел эдим. Къошда башха адамла да, ол таматаланы антханларыша ийпанып, мени бла кюреше эдиле. Юйюбюзге, сабийлерибизге кеталмай сени хатагдан турабыз дей эдиле. Шо не болсам болайым деп, кече бир атха мишип, аллым айланган жанына кетеме. Кече узуу барама. Сууукъ да болуп, ач да болуп, бир хуторчукъгъа чыкъгъан эдим. Хар жерде да уруш. Элли къыйырында къойчукъла кюте тургъан бир къартчыкъгъа жолугъуп, анга тапарымы айтдым. Ол манга: «Сен алыкъа жаш адамса, бусагъатда урушну баргъан заманы, жолда-къолда аз къачхынчы айланмайды, тюбюнге атыгы да сыйырыла, къайдагынг билимей къалыр. Иш мындан теренге кетгинчи, артха, кеси адамларынга къайт. Аман ишин арты ачыкъ болур. Тёз, бир кесек сакъла, тюзлюгюнге Аллах болушур»,— деп, кёл этдирген эди.

Ахшы адамны ахшы сёзю сууукъ жерге кюн тийип жылытханча, манга жылычукъ келип, акъылымы башха жанына айландырды. Ол адам не танышым, не жууугъум туйюл эди, сау болсун. Мен алайдан къайтып келгенде, бир бирлери бла сёз болуп тура эдиле. Ёксюз сабийни ырбынга къысып, элге не айтып барлыкъбыз, халкъ бизге не айтыр деп, гузаба болуп тура эдиле. Мен келгенлей, айындан къутулдукъ деп, къууандыла. Мындан артха сакълау жокъду, эндиге дери къойла Къурейге жетгендиле деп, ашыгып, жолгъа чыкъгъан эдик.

Жолда кёп затлагъа тюбей эдик. Немецлиле алгъа ётюп кетип, биз а аланы ызларын-

дан бара эдик. Эл болгъан жерледе поли-
цайла тыя эдиле. Аулакълада юзmez тѣбеледе
партизанла тубей эдиле. Алай эте, Къурейге
жыйышхан эдик. Биз келгенде, малчыла да
артыкъ къоранчсыз алайгъа жыйылып, бизни
сакълап тура эдиле. Колхозларыбызны къош-
ларындан алайда, къаллай бир ырысхы, бе-
рекет къалып тура эди. Мирзеу тѣбеле, хар-
буз бахчала, къарасанг — ашамай тоя эдинг.
Алайдан кетерге уа онг жокъ. Прохладнада
немецлилени, кѣпюрден ѳтдюрмей, айдан
артыкъ тыйгъан эдиле бизни аскерле. Жол
болмаса, биз а къайры кеталлыкъ эдик? Алай-
да кѣп затлагъа тубедик, кѣп зат да кѣрдюк.

Бир кюн Прохладнагъа базаргъа баргъаны-
бызлай, малчыла юсюбюзге-башыбызгъа бир
зат алайыкъ деп, базар иги къызгъан заман-
да, немецлиле уллу машинала бла базарны
тѣгерегини къуршалап, адамланы ишге жа-
рагъанларыни жыйгъан эдиле, бизни малчыла
да ары тюшюп къаладыла. Ол адамланы
къайры эсе да ишге элте эдиле. Къарасам,
бир минутну ичинде къайгъы болуп, ол абери
сатхан адамла халчук-хабурларыни алайда
къоюп, къачып гебирейдиле. Мен ол заманда
арбаларыбызны къатына келе-келсем — арба-
ны ичинден, салам тубюнде, биреулен:
«Ибрахим, санга тиерик туйюлдюле, сен гит-
чесе, алагъа селлайла керек туйюлдюле,
къоркъма, эки арбаны да жек да, кесинг мин-
нген арбаны артына бирси арбаны такъ да,
ма былай ары тебире, сахарны теренине
кирме», — деп сѣлешеди. Кеси уа салам тю-
бюнде букъгъанлай, мен сахардан чыгып,
ол тургъан жерибизге келеме.

Ол жол аны бла къутулгъан эдик.

Бир жол а немецлиле: «Солдатскеде уллу мал совхоз кзурагъанбыз, сизни малла да ала жыйышыргъа керекдиле»,— деп, кзойла- чыларта сюрдюрюп, кзойчула, малчыла кзуру та-кыларын алып кбайтхан эдиле. Мени аллай кёрген затым: бир кюн ахсакъ немецли таякыгъа таяна, машина бла келип: «Бу жерде кырай айланама, бу жерлени Гитлер манга бергенди»,— деген эди.

Бир кере, энди элге кесибизни жыйышды- ласакъ эди деп, гузаба болуп тургъанлай, та адам келдиле — бир офицер, бир солдат, сора кыашхатаучу — Эфендиланы Бахауадин. Ол немецлиледе кзулдукъ эте эди. Ол: «Мен малны элге сюрдюрюрге келгенме»,— дейди. Ол немецле сыйыргъан малланы артха сюр- дюреди. Андан сора алайда тохтау болмай, ол ачылды дегенде, юйге жол кёл алдыкъ. Балыкъ сууну жагыасына жыйышханда, кё- сюрле бузулуп, пантон кёпюрню сакълап тургъан немецлиле, пропускагыыз жокъду деп, ётдюрмей, тыйып кюядыла. Энди уа не- тейик деп тургъаныбызлай, ингирликде бизни аэропланла, ракетала атып, алайны кюн кибик жарыкъ этедиле. Ол алайда кё- пюрню сакълап тургъанла, бири да квалмай, кыачып, блиндажлада букъдула. Биз да аны марап, не этселе да этсине деп, малны да, арбаларыбызны да сюрюп, кёпюрден ётдюрюп кетдик. Кёкден кёпюрге бомба атмагъан эдиле, алай пулемётла бла ата эдиле. Бизни уа малыбыз, адамыбыз да алайдан хатасыз, къоранчсыз ётюп кетдик.

Ракетала асыры жарытхандан жерде тюш- ген ийнени кёрюр эдинг. Мен минип баргъан ат, уллу сары байтал, ол пулемёт тауушдан

торкюп, тыйдырмай, мени да алып, жолну къачып бара эди. Ол кезинде бир «кукуруз-пик» мени ызымдан тюшюп, пулемёт бла ата, жолдан агъач таба бурулургъа онг бермей эди, не болса да деп, кесими агъач ичине атып, ол самолётдан алай къутулама. Бусагъатда Прохладнагъа ётсем, хар заманда алайгъа къарап ётеме. Прохладнадан Малкъаргъа жетгинчи, малыбызны ючден экисин тас этген эдик.

Бабугентни кыйырына чыгъа баргъан жерде бир тешчюк барды, алайны да бир да унутмайма: алайда бир негерибизини — ногъайлы жаш Магометни бизини арабыздан алып кетип, сен разведчиксе деп, аркъасына чыбыкъ уруп, азаплыкъ бла ёлтюрген эдиле немецлиле. Ол ногъайлы жашчыкъ ким эди десегиз, гитчелигинден окъуна бизини таулу къошда туруп, бизини малчыланы къолларында ёсюп, сизини бла Малкъарда жашарыкъма деп, келе тургъан бир харип эди. Мен: «Ногъайлы жаш бизини адамды», — дегенде, немецли офицер а: «Бу сизден къалай болады, муну сизге не бети, не сыфаты келишмейди», — деп, алып кетген эди. Мен немецлиге жууап этерча «Русско-немецкий разговорник» бла юйренген эдим. Мени ол аз билгеним да болушлукъ этнучю эди. Алай бла адамыбыз, малыбыз да къорай, элге жыйышхан эдик. 1942 жыл, декабрь ай. Черек аузунда юйле кюйгенде, бизини ариу экибашлы къошунбаш юйюбюз да, ийнекчигибиз да колхозну малын юлешген заманда жетген кюйчукъларыбыз да, малларыбыз бары да, мал орун бла бирге кюйген эдиле. Кеси тукъумубузда юйле бары да кюйген эдиле. Атабызны къарт анасы да,

къзына кетип, анда жашай эди. Мен да, мени гитче къарындашчыгым Исмаил да, атабызны эгечи Зулихатны юйюнде тура эдик. Аны да эри урушда эди, төрт гитче сабийчиги бар эди.

Немецлиле элни алгъандан сора, элде старшина оноу эте эди. Элге эрттеги оноу салынган эди. Аланы адамгъа болушлукълары жетеди дерча хал билинмей эди. Полицайла деп бирле немец кийимлери бла айлана эдиле. Тышындан келген болушлукъ жокъ. Қыш — сууукъ. Аш — аз. Хар юйню ол кюз артында жыйгъан уруда картошчугъу болмаса, зат жокъ эди. Не тукъум болса да, адам ачдан ёлмеген эди. Таулу киши арт кюнюн бир заманда да унутмайды. Сора мен башында айтып кетгенме — мени атым, арбам бар эди.

Кюз Бажганда лабагрейка сенокосилка бла бичен чала тургъанлай, чалгъы эки атны арт аякъларын кесип, жюрюялмазча этип къойгъан эди. Аланы, ёлгендиле деп, акт бла къоранчха тергеп къойгъан эдиле. Кеслерин да элтип, суу болгъан жерде къоюп кетген эдиле. Мен а барып алагъа къараргъа, болушургъа кюреше эдим. Бир ат, жеринден тебалмай, алайда ёлген эди. Бир атны уа сау болурча хали бар эди — арт сингирлери экиси да ахыры да кесилип туююл эдиле, мен а жарасын жуууп, къуртларын тазалап, креалин жагъып, жарасын сау этип, кесиме мюлк этген эдим. Ол ат жоргъа эди, колхозда биричиге саналгъан ариу жюрюшлю ат эди. Сингири кесилип, ахсакъ болгъанлыкъгъа жюрюшю, жоргъасы бузулмагъан эди. Бютюнда ариу болгъан эди. Колхоз да бузулду,

энди хар киши кеси башына эркинди деп, хар ким да мал кзурап тебиреген эдиле. Мен да кесими бир кишиге тергеп, кзууанын турсам, элде айланган, элге оноу этгенле, полицайла келип, юйде таггылып тургъан жеринден, соргъан-сурагъан да этмей, атымы алып кетген эдиле. Мен а, ачыу этип, анамы атасына барып, болушун айтхан эдим. Ол а, мени жүрегими ауругъанын сезип: «Кзоркъма, бары да иги болур, ёксюзю ёкюлю Аллахды, ол бандитлени кюлуна тийген артха кзайтмайды, кзоркъма сен»,— деп, бир малы атха алышып, манга ат алып берген эди. Ол а ючжыллыкъ, не жүгеннге, не нер салыргъа, не минерге юйренмеген бир кыяма эмилик эди.

Да энди экинчи кере ат кюоллу болдум деп кзууана эдим, алай бек кзоркзууум аны минерге, жегерге, юйретирге керек эди. Ол а бичен, аш салыргъа неда нохтасындан тутуп, суу ичерге элтирге кюймай эди. Аллындан барсанг — кзабаргъа узала эди, тюбюн тазаларгъа арт жанындан барсанг, арт аякълары бла чюелип, уругъа кюреше эди. Аллаи бир ахырзаман! Аны ол хапарын эшитгенле неда кёзлери бла кёргенле: «Бу мал туююлдю, муну бёрю ашасын, кена»,— деп, кзатына окзуна бармай эдиле. Менден башха киши кзараялмай эди. Мени кесиме юйренген эди. Сейирге, мен андан кенгде, болсам, ол мени кёралмазча, мен тышындан юйге келгеними билип, «келеди!» дегенча, ыннагъа бла гитче кзарындашыма келе тургъанымы билдириучю эди. Кишнегенине кзарасанг — мени ёкюлюм келеди деп, кзууаниганча алай.

Да багъып турургъа кѣп онг да жокъ эди,
кис, биченле кюйген эдиле, атны да жаз
башына жегерге, минерге юйретирге заман
жетген эди. Ол кыяманы юйретюу бек гуза-
ла этдире эди. Энди кьоркьуп тургъандан
тагъана жокъду деп, элде кьарулуракъ,
дуракъ жашланы бла кишилени жыйып,
атны юйретгенде не керек эди эсе, хазыр
китп, анга керекли затла уа — юзюлмезча
кьаты жюген, ат жер, ат артмакъла, ичлери
да ташдан толуп, хазыр эдиле. Атны сабан
азгъа чыгъарып, манга болушур кишиле да,
дуракъла, кьартла да жыйылып, бу ёксюзню
малы башына жарарыкъ болурму деп, сейир-
синип, сакълай эдиле. Ол мени атымы кыя-
ма хапары элге жайылып эди.

Кюч бла ат жер салгъан эдик, эки менме
деген жаш да жюгенден тутуп, жюгеннге
кьошакъ жип да кысып, бир жигит атны
сыртына мингенлей, ат да, алгъа бир да
тепмей, эки арт аягъына шиш туруп, юсюне
мингенни атып кьойгъан эди. Алайда не
тюрлю амал бла да кюрешип, юйреталмай,
эригип кьойгъан эдиле. Манга ачыу тийип,
не этерге да билмей, жюгенден тутуп, ары-
бери айландыра кетип, кьачан да муну юйрет-
мей амал жокъду, не этсе — аны этсин деп,
таукел этип, сыртына миндим. Ол этип тур-
гъан кыылыгъын этмеди, аягъым бла жаммы-
зына азчыкъ кьатылып, алгъа барлыкъса де-
генлей, мени муратымы ангылап, кеси аллына
адам болушлукъ да болмай, тебиреп, кетип
кьалды. Ныгъышда адамла ол ишни алай
болгъанына бек сейир этип — ёксюзню ёкюлю
Аллахды дей эдиле. Кесим минерге да, жегер-
ге да юйретдим. Жомакъда айтылгъанча, мени

кесиме алай болгъанлыкъгъа, башха адам-
лагъа кыылыгъы кыылыкъ эди.

1943 жылны аллында атыма да минип, ана-
мы ата юйюне, къууанып, махтаныргъа барып
тургъанымлай, немецли солдатла артха къа-
чып тебирейдиле, эшек, ат да кыоймай, ашла-
рын, сауут-сабаларын да жюклеп, къачадыла.
Ол халны кёргенлей, мени атымы тереп
баугъа букъдуруп, энди бары да кетген бо-
лурла деп, кертиси да ол элде къалмай кет-
ген эдиле, мен да анга ийнапып, атыма минип.
Огъары Чегетден кесим жашагъан элге Огъа-
ры Малкъаргъа бара, аллыма немецли
отряд чыгъып къалады. Жолдан бир жанына
кетер амал жокъ, аллымда кёпюр, уллу кыол
суучукъ баргъан.

Немецли бир минутха атны башына узалып
жюгенден сермеп, мени атдан тюшюрюп, ми-
нер кыылыкъ этеди. Алайда атны туююп
ёлтюрселе да, ат алгъа бармазын билеме. Не-
мецли угъай да, кёкден тюшген ол болса да
атны кыылыгъын билеме да, атны ачыуун
менден алырла деп, ташла артына бугъуп
къарайма. Немецли минип, алгъа тебиретирге
артындан башхасы уа ушкок къалагъын жет-
диреди. Ол заманда ат эки арт аягъыны
юсюне тик ёрге тургъан заманда, юсюндеги
немецли жерге жыгъылып тюшдю, ат къачды.
Ызындан ушкок бла атхан эдиле. Немецли
отряд жабу-жубу эте, жолну энишге кетди,
ат а жолдан кенгнге кетип, отларгъа кюреше
тура эди. Мен алайда атны тутуп, минип,
энди уа артлары болгъан болур деп, биягъы
жолума тебиредим. Жыгъылгъан жыгъыш-
хандан тоймайды дегенлей, элге жетер-жет-
мез дагъыда бир къауум солдат чыкъды да.

балайда да бир башха болмай, муну аллындача болуп, кьутулуп, элге жетдим. Немецликке кетип, бир кесекден колхоз кьуралды. Ол колхозну малын юлешгенде, жетген малланы колхозгьа бердик. Мени атым да колхозда керюне айланычу эди. Атланы хапары аны бла бошалды.

1943 жылны аягында мени дагыда бир белек жашны, бизни райондан жыйып, Нальчикке Нальчикский МТС-ха трактористге окьургьа жибердиле. Ол курсну 1944 жылны февраль аягына бошап, иги белги бла бошаган тракторда ишлерча эркинлик бла келдим. Бизни кечьурген этерикдиле деген эсибизде-бюсюбизде да болмай, хар кюн сайын колхозну председателине барып, колхозгьа кьачан трактор келеди, бизге кьачан трактор бересиз деп, онгун алып тура эдик.

* * *

1944 жыл 8-чи март тракторун да, ишини да унуттурду. Эрттенликде сагыат алтыда юйюбюзюню эшиги хыны кьагьылды. Алай эртте киши эшигибизни кьакьмаучу эди. Бу не затды деп, эшикни ачсам, босагьада ючеден: бири — капитан, бири — солдат, ючюнчюсю да бизни элде ишлеген оруслу жаш, милицияны тамата лейтенанты. «Бери чыкь! Не тюрлю документигиз бар эсе да, ала чыкь!» — дедиле. Кьуйген юйюбюзюню бир мьуйюшюню башы жабылып, анда тура эдик. Ичинде бир тепчан сыйынган жерчик, бир кьанжал пешек. Юйню жартысы бёлюнюп, ичи уа алмадан толу эди. Шахаргьа элтип сатабыз да бир затыбызгьа жаратабыз деп, ашаргьа да

кёзюбюз кыймай, кесибизден кыызганып тура эдик. Биз файдаланган — аланы ариу алма ийислери эди.

Юйде кичи къарындашчыгъым бла мен эдик. Бизни не паспортубуз, не метрикабыз жокъ, аллай затла бары да юйюбюз бла бирге кыйген эдиле. Бизде болгъан къагъыт — атабызны партизан болгъаныны удостоверениясы... Аны жаздыла. «Жыйырма минутдан, эл аягына чыгып, машинагъа минигиз — кёчген этесиз!» — деп, буйрукъ бердиле...

Суйген машинанга минерге неда, была мени адамларымдыла, мен ала бла болургъа керекме дегенликге, солдатла кыймай эдиле. Адамла, абызырап, не аллыкъларын, не саллыкъларын да билмей эдиле. Сабийле бла къартла не этерик эдиле? Сёз ючюн, атамы эгечи. Эри — аскерде, кълунда уа тёрт гитче сабийчиги. Халкъ бары да аны кибик... Магометни къатыны Аминат кыйын ауруп тургъанлай, аны алайда кълуп, сабийлерин а ит кючюклени кълугъанлай, машинагъа кълуп ашыргъан эдиле. Машинала тебиредиле, адамланы ёмюрден жыйгъан кыйынлары — маллары, юйлери аппакайтыда, хужуда къалып къалдыла.

Тёгерекге къларасанг — солдатла окопла этип, элден адам чыкъмасын деп, тёгерекни кълуршалап эдиле. Хар кёчгюнчюге — бир солдат. Мени сейир этгеним: биз аллай бир не кёрюне болур эдик?!.. Ичибизде сабий жашла. къартла болмаса, адамгъа артыкълыкъ этапыр бир адам жокъ эди. Ол аскерни урушха жиберселе эди, урушну да аллай бир созмай, немецлилени теркирек хорларгъа боллукъ эди.

Ол кюн Нальчикде вагонлагъа жыйышдырдыла. Қайры элтгенлерин да билдирмей, вагонланы ичлеринде адам асыры кѣпден, зулму бла онтѣрт кюн бла онтѣрт кече бардыкъ. Ажашып жолда къалгъанла, ѳлгенле да бар эдиле. Биз баргъан эшелонну бѳлюп, жартысын алып кетдиле. Бизни уа Туркестан деген станцияда къалдырдыла. Вагонладан тѳшюргенден сора, барыбызны да хамамгъа элтип, жууундуруп, кийимлерибизни да дезинфекция эте, кыздырыучу камерагъа салып чыгъаргъанда, мени кѳнчегим табылмай къалды. Тыш адам алырча да тѳйюл эди. Хар ким кийимлерин алгъандан сора, кампаны мѳйюшюнде бир къара чулгъамчыкъ. Алып къарасам — ол а мени кѳнчегим. Кѳйюп, жыйырылып. Ол кѳнчек териледен къара бояугъа боялып этилген эди. Барып кѳнчек келтиргинчи сакъладым. Артда «Ибрагимни кѳнчегинлей» деп, сѳз болуп да тургъан эди.

Алайдан бизни арбалагъа, трактор тележалалагъа жюклеп, Туркестан деген шахарны тѳгерегинде колхозлагъа юлешдиле. Юйлени презелери, эшиклери да этилип, орамда адам керюнмейди бизден къоркъгъандан. Бизни келтирирлерини аллында, «адам эт ашагъан, къан ичген, кийик адам сыфатлы халкъны келтиредиле Кавказдан», — деп, сѳз жайылып эди.

Алайда хар эки-юч юйдегини бирер сарай кибикге тохтатдыла. Биз бир бирибиз бла юлешгенибизни эшитгенде, сѳзюбюзню ангыштыргъанда, ол юйлерине бугъуп тургъан адамлар чыгъып: «Да, сиз а бизни кибик адамсыз да!» — деп, къууанып, ол бизни юсю-

бюзден жайылган аман хапарлагъа бек сейир эте эдиле.

Колхозда бригадалагъа юлешдиле. Ол жерни иши да, жер ишлеген адамлары да бизникилеге келишмей эди. Бизни чага — женгил, гитче, аланы кетмен — уллу, ауур. Жугар бла ишлеген иш жокъ эди. Биз мамукъ ёсдюре да билмей эдик, ол колхозлада бизге буюрулган иш а ол эди. Мамукъ жерден ёрге чыгъа келген заманы эди, ол уллу кетмен бла силдегенде, бир-экисин юздюрсенг, бригадир, ачуланганны кьой да, къамичи бла окъуна жетдире эди. Иш мардангы тынгылы этмесенг, тюш азыкъгъа худур бермей эдиле. Ол да колхозну кеси болушлугъу угъай — кыралны бизге, кёчгюнчюлеге, уллугъа, гитчеге да берилген болушлукъ ашы эди. Ол да, казнадан бизни кьолубузгъа тиймей, колхоз алып, сабийлени, къартланы, ауругъан къарыусузланы юлюшлерни кеслерни ашап тура эдиле. Бизни бир бригадирибиз бар эди да, Исмайыл деп, атдан тюшмей, кьолунда да бир узун къамичиси бла. Не ауруйса, не уялуса, не гитчесе деп къарамай: «Къырал сизни бизге ишлерге жибергенди», — деп, адам ёлсе, аны басдырыгъа окъуна кьоймай эди. «Рабыня Изаура» деген киногъа къарап, анда ол негрлеге жетген артыкълукъгъа, негрлени ол азапха чыдагъанларына, кетерге, келирге эркинликлери болмай тургъанларына кёпле сейир этип тургъандыла. Бизни халкъ ол тирмени ичи бла ууалып, туюлюп чыкыгъанбыз. Бизни элден бир къарт къатын, Минат деп ёлгенде, аны басдырыгъа эки адамдан сора эркин этмей, мен да барама ючюнчюге дегенимде, бригадир, ат юсюнден

Алып, мени къамичи бла сермегенде, мен да жерден бир жарты кирпични сермеп алып, тургъанымда, къап бла къалжа болургъа аздан къалгъан эдик.

Къой къыркъгъан уллу таулу къыптыны алып, ёлтюрейим деп, юсюне секиргенимде, алайда тургъан адамла мени тутуп тыйгъан эдиле.

«Энди мен сен бандитни тап этдирейим, ол бизге айтхан хапарла керти кёреме»,— деп, кетип тебирегенинде, бизни адамла:

«Исмайыл, санга къор болайыкъ, садакъа болайыкъ, бу ёксюзге кечир бу жол»,— деп, тилеп, тутулур жеримден къалдыргъан эдиле.

Кавказда шауданла, чыранладан чыкъгъан черек сууланы ичерге юйреннген таулула анда исси канал сууладан ичип, дизентерия бла сыпной тифден къырылып бара эдиле. Мен да бир кюн ишлей тургъан жеримде санымы тепдиралмай, тин-териге къалгъанлай, алайдан больницагъа алып кетген эдиле. Шахарны больницасы ауругъанладан толу эди. Манга палатада жатар жер болмай, коридорда полда жатдыргъан эдиле. Хар кюнден эки-юч адам ёлмеген кюн болмай эди. Больницагъа тюшген — коридордан башлап палатада кроватха тюшюп, андан а кёбюсю ёлюп, бир бек насыплысы уа, игирек болуп, «юйюне» къайта эди.

Мени аурууум бек кючленнген эди. Гитче къарындашчыгъымдан башха къарар адамым жокъ. Бир айран, сют табып келтирсе да, ол манга жетмей эди,— больницаны ичине алып, къуру адырын къайтарып къоя эдиле. Ким не келтиргенин, ким ашагъанын билмей эдим, бюгюн-тамбла ёледи деп тура эдиле. Элден

саузуна келип кьайтханнга: «Ким бек кыйынды? Ким ёлдю?» — деп сорсала, мени ёлгеннге санап, ёлдю деп, кьарынданчыгьымы жиятын тура эдиле. Ол адамла да жиятайыкь деп айтмай эдиле, кертиси да алайгьа жетген эдим. Тёрт-беш кюнню ичинде ол дунняда жашагьанча болуп тургьанма. Ауруу кьызыуумда:

«Бизни харагетибизни, ахчабызны урлагьанса, тап!» — деп, юсюме кьамала бла ёлтюрюрге чапханча кёрюнюп, палатадан кьачып чыгьа эдим. Медсестрала, мени тыялмай, эшик артларына стол, шнитик тиреп тура эдиле. Не болса да, ажалым болмаз эди, бир кесек игиге айланган эдим, кьызыулугьум 38-ге тюшгенлей, кесими больницадан тышына атып, элге кьайтхан эдим. Ахчабызны, харагетибизни урлагьанса деп, мени ёлтюрюрге чапханла да бизни элде жашай эдиле. Мен асыры кьарыусуздан, эки таякьгьа таяшып болмаса, жюрюялмай эдим. Орамгьа чыгып, ары-бери барыгьа, элде жууукьнутенгни кёрюрге да кьоркьа эдим. Манга айтылгьан дау акьылыма асыры киргенден, ол даучулары жолда иш кёрсем, жол кьоюп, башха жанына кете эдим. Мен жол ташлагьанымы эслеп, юйге келип:

«Бизни жаулагьанмы этесе? Кечгинлик бер, сен ауругьанда, барып, сени жокьларча онгубуз болмагьанды», — дей эдиле.

«Ит ауруу — тиф ауруу тели этни кьояргьа аз кесекден кьалгьанма», — деп, ол кёзюме кёрюннген затны алагьа билдирмей кьойгьанма. Аякь юсюме сюелир ючюн, игирек ашаргьа керек эдим, бизде аллай онг а жокь эди. Юйюбюз куйгенде, кьалай бла кьалгьан

эди эсе да, бир арну кюйюзчюк къалгъан эди. Къарындашчыгъым бла ойлашып, ол кюйюз анабыздан къалгъан саугъады, ёлюп къалгъынчы аны жоймазгъа деп тургъаныбызлай, сатаргъа тилленип, къарындашчыгъым аны базаргъа элтип, 30 сом ахчагъа берип, бир кило сары жау, беш кило ун алып келген эди. Ол ундан худур этип, жау салып иче, беш кюнню ичинде эки таягъымы да атып, аякъ юсюме болгъанымдан сора, колхозгъа ишге баргъандан магъана жокъду деп, сахарда бир ётмек алырча ишчик табаргъа таукеллендим. Къара ишни жалчытыргъа къарыуум да жокъ эди, иш табалсам да, комендатура сахар ичинде ишлерге эркин этмей эди.

Аскерден къайтханладан сахарда ишлеп башлагъанла бар эдиле, алагъа къозулуп, мени да бираз льготам барды деп, атамы партизан болгъанына шагъат къагъытланы да алып, айлана эдим. Къайры барсам да, жашлыгъымы, къарыусузлугъуму кёрюп, сага жарарча ишибиз жокъду деп къоя эдиле.

Киштикланы Магомет банка инкассатор болуп ишлей эди. «Банкны инкассациягъа жюриюген бир ат арба бедаркалары барды, анда ишлеген адам жокъду, управляющийге кел да, бир тиле, ишге алыргъа болур»,— деген эди ол... Управляющий, жашагъан, жылы да, саны да уллу адам, кёп затны кёген, билген адам эди. Эшигин къагъып: «Кирирге боламыды?»— деп соргъанымда: «Кел,— деп, туруп, аллыма келип,— шинтикге олтур»,— деди.

Муну окъугъан: «Аллай намыслы адам, туруп, сени аллынга нек келлик эди?»— дерге боллукъду. Мен ангылагъандан, мени кибик

адам аны аллына бармагъанды, улуу ахча бла ишлери болгъанла болмаса. Мен олтургъандан сора, ол да, аллымда олтуруп:

«Не жумушунг барды, нек келгенсе?»— деп сорду.

Мен нек баргъанымы хапарын айтханда, ол:

«Сен эталлыкъ иш туйюлдю. Атха минип, арбаны сюрюп айлангандан сора да, узакъгъа барып, анга бичен этерге, ашына, туюбуне-башына къараргъа керекди, сен а аны тындыраллыкъ туйюлсе, сен алыкъа жашса. Санга бир иш берирге ыразыма, алай госбанкда аллай иш жокъду. Мен сизни билеме, менде ишлеген малкъарлы жаш хар къайсы ишчимден да иги кёл салып ишлейди. Сизни халкъыгъызыны барын да кёчюрюрча хатагъыз тиймегенди къыралгъа,— деди.— Энди былай олтур да, газетлеге, журналлагъа къарай тур, мен да ишими этейим, сора санга да бир Аллах айтхан болур, къолумдан келгенни болушайым»,— деп, бираз олтургъанлай, эшикни къагъып, бир лётчик кийимлери бла бир тамата кирди. Ала, бир бирлерин таныгъан адамла, адетде болгъанча, олтуруп, ушакъ башладыла. Ол келген киши аэропортну таматасы эди.

«Ишчилериме иш хакъларын берирге ахча керекди»,— деди.

«Да ахчагъызыны эртте алып бошагъансыз. Счётугъузгъа уа ахча туюмегенди, бераллыкъ туйюлме»,— деди. Аэропортну таматасы:

«Тилейме, амалсыздан келгенме, ахчабыз болмагъанын билмей келген сунма, тилейме»,— деп къаты болду. Управляющий анга:

«Механизманы да билген жаш адамгъа, ма бу олтургъан жашха иш табаллыкъ эсенг, ахча ёнкюч берирме»,— деди. Аллахдан алай къууан, сау эсе да, ёлген эсе да, жаншетли болсун, сёз мени юсюмден баргъанына бек къууандым. Ол аэропортну таматасы да:

«Менде аллай иш табыллыкъды, техника бла да шагъырей эсе, мен сёз береме,— деп,— тамбла келirse»,— деп, къайры барлыгъымы жазып берди.

«Айтхан сёзюн толтурмаса, манга келirse»,— деди управляющий. Қъууанын, чыгып кетдим. Экинчи кюн ол айтхан жерге барсам, ол да мени унутуп турмай эди, аэропортну радиостанциясыны начальниги, тукъум атын да унутмагъанма, Китавинши чакъырып, радиоцентрде ююшер ат къарыулары болгъан беш моторчукъ бар эди да, ма бу жашны ары мотористге шагъырей эт деп буюрду. Ол моторчукъла хар бири бирер ишни тындыра эдиле; бири башха аэропортдан аэропланны учханын билдире эди, экинчиси да, аэроплан кёкде учуп келгенде, аны бла сёлешиую жалчыта эди. Такъыйкъасы такъыйкъасы бла моторла ишлеп башларгъа керек эдиле. Ж. Китавин, мени радиостанциягъа элтип, ол ишле бла шагъырей этген эди. Мени къолумдан келлик иш эди да, бек къууаниган эдим. Алай манга ол ишге не болур юююн а, комендатурадан эркинлик къагъыт алыргъа керек эди. Аны алыргъа деп, аэропортну начальниги машинасы бла мени Туркестан районну коменданты Рябовха элтди. Аны къатылыгъын, къафырлыгъын танымагъан жокъ эди. Айтханындан къайтмагъан, таулуланы тарыкъдыргъан, Аллах ургъан бир адам эди.

Базынып, аны аллына бараллыкъ туююл эдим. Ары дери да кюйсюзлюгюн кѣп сынагъан эдим. Кѣчгюнчюлени бирин да колхоз ишден башха ишге эркин этерге унамаучу эди, ёлсенг окъуна. Да, быллай белгили начальник айтса уа берлик болур да деп турсам, хо бир да, бу иш бла тилеген да этме деп, къатына да къоймады. Аны бла ишибиз болмазын билгенден сора, мен Китавиннге айтдым:

«НКВД-ны начальниги райоinda комендант-ланы барына да таматады, андан тилейик»,— дедим. Анга кирдик. Аны аскер чыны капитан, тукъум аты Гусев эди. Жыл саны келген адам. Адамны жумушуна эс бургъан, тилегин жалчыхан иги адам эди. Ол бизни не иш бла келгенибизни сорду. Китавин тилегибизни айтды.

«Мен айтхан затлааны толтурургъа сѣз берсенг, эркин этеме»,— деди Гусев.

«Менде болгъан затла эселе, этерме».

«Алай эсе, биринчиси — иш бла жалчыт, экинчиси — кичи къарындашчыгъы бла бирге юч кере жылы аш ашат, гуругъа фатар бер»,— деди.

«Ала мени къолумдан келлик затладыла»,— деп, келишип айырылдыла. Мен да эркинлик къагъытны алып, къууанып кетдим.

«Мени ючюн быллай бир нек айланды, менден сора иши жокъмуду?»— деп да саргыш эте эдим.

Ол а нек эте эди алай — ол мен ишлерик жерде юч моторист бар эди: хар бири бирер сутка ишлеп, эки сутканы уа башларына бош эдиле. Нек эсе да ишлерин тынгылы жалчы-

талмай эдиле. Моторланы бир бирлерине ышанып, бузукъ, чырмау кѣп бола эди. Ол а аллай иште бек кемчилик эди. Манга:

«Бир ыйыкъгъа иш бла иги шагъырей бол да, андан сора кесинг ишлеп башларса»,— деген эдиле.

Биринчи кюн окъуна, мен ишлеп башлагъанлай, иш игиге айланган эди. Махтанып айтмайма. Пулт управленияда ишлеген адамла — бу иш былай тюзелип къалай къалды деп, моторла болгъан юйге келип-келип къарай эдиле. Сейир этип, къууана эдиле.

Аэропортну къуллукъчулары бла артда бек иги эдик. Бары да бек сую эдиле. Сен кѣчгюнчюсе неда аллайса, быллайса деп, киши терс сѣлешмей эди. Юч кере жылы ашыбыз, туругъа — аэропортдан узакъ болмай, жерибиз, киерге форма окъуна берген эдиле. Бир кесекден — сени техникге окъургъа жиберликбиз дедиле. Бош кюнум деп къарамай, моторланы юслеринде бола эдим. Ёксюзлюгюбюзге Аллах эриген болур деп, къууанып тургъан жерибизде, башха кѣчгюнчюле болгъан жерден — Сыр-Дарьядан бизни элли, бизден тамата бир жаш бизге келип къалды. Ол а — Хурталаны Юсюп. Бизде турады. Хапарны кѣп айтады.

«Эркинлик алып, Кавказгъа къайтып барам, ийнегибиз бар эди да, аны да сатханма, ахчам да кѣнчек ауумда тигилип. Келигиз сиз да, сиз жашсыз, киши сизни сурарыкъ туююлдю»,— деп, хар кюн сайын бизни къозутуп, къырал берген бир ийнегибиз бар эди да, аны да сатдыргъа кюрешеди.

«Кѣчген жерлеринден къачханнга — сегиз жылгъа тутмакъда туругъа, ийнегин сатхан-

нга неда сойгъаннга — сегиз жыл тюрме», — деп Молотов кьол салгъан Указыны биле эдик, алай, не боллукъ эсек да деп, ийнекни да сатып, 10000 сомгъа, ол нги ишни да кьоюп, 1944 жыл 12-чи сентябрде башха хапчук-хабурубузну да сатып, ахча этип, 501 деген Ташкент — Москва поездха тагъылып, эркинликсиз, билетсиз, жанымда да 13000 сом, жолгъа чыгъабыз.

Ахчаны, адам эслемезча, кысып-туйюп, белиме къаты кысып барама. Жолда ашха-суугъа деп ууакъ ахчаланы да бирер жериме сукъгъанма. Уллу жагъасы бла пальтом бар эди да, 10000 сомну ары, бир 500 сомну да комбинезонуму ични сөгюп, ары букъдургъанма. Башха ууакъ ахчаны уа картузуму ич къатысын тешик этип, анда тутам.

Ол берген ийнеклери сютсюз кысыр эди, тутаргъа да онгубуз жокъ эди, фатарда биреуню ариу арбазында, гюлле ичинде, къарыу жокъ эди. Мен а бир кюн комендант Рябовха барып:

«Ийнекни не сатаргъа, не сояргъа эркинлигим жокъду, неда кеси кетип къалып, неда биреу урлап кетсе, манга сюд этериксиз, андан эсе, къагъыт бер да, къайры элтирлигими айт», — дегенимде, къатында да бизден таулу кишиле олтуруп тургъанлай, манга къарап:

«Багъалмай эсенг, мени юйюме келтир да, мен а кыыш багъарма да, жаз алырса», — деп, масхара этдиле.

«Муну кёремисиз, малгъа ие этсе да, унамайды», — деп кюлдю комендант. Да мен да аллай бирни ангыламагъан тели туйюл эдим, хо сора, сау бол деп, ол кюн окъуна элтип,

къзахлыгъа — не берсенг да деп, сатып кьойгъан эдим.

Поезд адамдан толуду. Бизнича дагъыда кёпле бара эдиле. Биз да вагонну миинген атлауучларында неда эки вагон бирге кьошулгъан жерде — тамбурунда барабыз. Кюндюз къарындашчыгъым да, Юсюп да вагонну вокзалгъа айланмагъан жанында олтурадыла да, аланы киши да кёрмейди. Мен а вагонланы башларында, къайсы жанындан проверка келеди деп, айланама. Эки кере поездни начальниги кыстагъан эди — энди минсенг, тутмакыгъа олтуртурма деп жаныгъан эди. Поздде башха жашла бла да шагъырей болгъан эдим. Поезд бара тургъанлай, проводник мени вагондан тюртюп, атып кьойгъан эди. Поезд бек терк бара болмаз эди, вагондан тёнгереп жерге тюшгенимде, къарындашчыгъым кетип къалады деп, дыгалас этип, поездге чапханымда, артагъы вагонну тышында олтуруп баргъанла кьолларын узатып, вагоннга тартхан эдиле. Къарасам — бир аягъымда чарыгъым жокъ. Ол жыгъылгъанда аз-маз ауругъан жерлериме эс бурмадым, къарындашчыгъымдан айырылмай къалгъаныма кьууандым. Поездни тынч баргъаныны хайырындан ёлмей къалдым. Мени поездден тюртюп атхан проводник вагонундан чыгъарсе деп, сакъладыкъ, ол а, кьуру мен туйюл эдим, дагъыда жашла сакълап эдиле, аны кезип, вагонну эки жанындан да келип, начальник поезд бла милиция, бизни вагон тутмакыгъа жыйышдыргъан эдиле. Зоопаркда жаныуарлагъа этилгенча, темир чалдишлеге экеу-экеу, ючеу-ючеу жыйышдыргъан эдиле. Биз ючюбюз бир чалдиште эдик. Нёгерибиз-

ни ийнек багъасы ахчасы угъай да, ётмекге берир сомлары окъуна жокъ эди. Биринчи кюнден окъуна бизни алдап тентпретгенин алайда билдим. Да не этерик эдик... Мени ичими къоркъуу алып эди. Нек десегиз, ол ахча къадарны менде тапсала, манга не айтырла деп. Бир жанындан, мен ётюрюк айтыргъа юйренмеген эдим, экинчиден а — быллай бир ахчаны къайдан алгъанса, урлагъан этгенсе дерле деп.

Ахчаны бёлюп, 2000 сомун къарындашчыгъыма, 2000 сомун а Юсюпге берген эдим. Алай эте, бир уллу станциягъа жетдик. Алайда барыбызны да, вагондан тюшюрюп, темир жолну вокзалы таба элтдиле. Ишден келгенлени къолларында уллу тегерек ётмеклени кёргенде, аууз сууларыбыз келе эди. Ётмек алып баргъанига:

— Ётмегигизни сатамыса? — деп сордум.

— Сатама.

— Багъасына не айтаса?

— Жюз сом.

— Керти айта эсенг, — деп, жюз сомну къолуна тутдуруп, ётмекни алдым.

Биз алай эте тургъунчу, бизни темир жолну милициясына ётдюрдюле. Барыбызгъа да соруу этип, биз ючюбюзден къалгъанланы башха жерге алып кетдиле. Бизни уа поселковый милициягъа элтдиле. Кёчгюнчюле болгъаныбыз ючюн, ол районда чеченли кёчгюнчюле бар эдиле да, бизни аланы комендантларына бердиле. Ючюбюзню да къармап, тапхан затларын протокол этдиле. Мени эки минг сомум да Юсюпню атына жазылды. Бизни алайда бир камерагъа жыйдыла. Ичинде адам асыры кёпден, олтурур, турур жер да

жокъ. Бир мюйюшге кысылдыкъ. Бизни къармагъанларында, табалмай, бир минг сом — пальто жагъамда, тёрт жюз сом, тёрт къагъыт — комбинезонуму подкладкасыны тюбюнде, бир къагъыт — юч тюменлик, ол да фуражкамы ичини ичинде къалгъан эди. Аны адамгъа билдирмеген эдим. Аллаһ бир ахчам болгъанын билселе, ол камерадагъы хулиганла сыйырлыкъ эдиле.

Экинчи кюн прогулкагъа чыгъаргъанда, къазахлы надзирательден къазахча айтып тиледим:

«Мен санга была кёрмезча ахча берейим да, сен а бизге тышындан, кеси адамыбыз келтиргенча, базардан бир затла алып бер».

Ол аны этген эди.

Ючюнчю кюн нёгерибизни алып кетдиле да, келтирмей, кёп тутуп келтирдиле. Нек кёп тутдула деп соргъанымда, сизни да чакъырлыкъ болурла дегенден башха хапар айтмады. Ол кюн бизни киши да чакъырмады. Тёртюнчю кюн аны дагъыда чакъырдыла. Асыры кёп тутхандан, бизден айырып кетген сунуп къоркъдукъ. Нёгерибиз бизни да тынч тургъан жерибизден теңтиретгенликге, энди уа бирден айырылмасакъ сие эдим. Юсюпню бир юч сагъатдан келтирип, камерагъа урдула. Коридордан биреу а надзирательге:

«Эшкни этме, сабыр бол», — деп селешди. Юсюпге:

«Энди уа не эте болурла? Быллай бир нек тутуп турдула?» — дегенимде:

«Этда да сизни ахчагъыз къалгъанды букъдурулгъанлай деп, мени туйген иш да этгендиле. Ахчангы болгъанын манга къоя кет, сизни чакъырадыла», — деди. Мен да

ичимден: «Да бир алдагъанынг болгъанды, экинчи уа алдатмам»,— тышымдан а: «Ахчам жокъду, кѳрген эдинг да, бир зат да къоймай сыйыргъанлары»,— десим. Кеси кесиме: «Сыйырсала — сыйырсынла»,— деп, надзиратель эшикни ачып:— «Жаугуланланы Ибрагим да, Исмайыл да, хапчукларыгъызы да алып, чыгъыгъыз!»— деп, бизни чыгъарып, ол комендант корейли жашха берди. Ол а бизни жолну бирен жанында бир юйчюкге элтди да:

«Былайда, коридорда, олтура туругъуз, чакъырырма»,— деп, юй ичине, кабинети болур эди, ары кирип кетди. Хо, бизни кеси аллыбызгъа къоюп кетген эсе, иш игиди деп, биз да алайда олтура турдукъ. Юсюп айтханча, ахчаны, керти да энтда тинтип табып къоймасын деп, пол къанганы артына сугъуи къойгъан эдим. Бираздан корейли жаш:

«Кабинетге киригиз,— деди.— Мен сизге бир затла соруп, къагъыт жарашдыргъынычы, ичине отоугъа киригиз да, анда ётмек да барды, чай да жылыды, балтуз а жокъду, ач болурсуз, ётмек да ашагъыз, жылы суу да ичигиз да, сора сѳлеширбиз»,— деди. Аллаххатуура, ол жылылыкъны сезгенде, къайгъыбыз шѳндю ётмекмиди деп, не айтыргъын ашыгъып сакъладыкъ. Бир аз-маз ауузланганлай:

«Болдукъ, сау болугъуз»,— деп стол къатына олтурдукъ.

Биринчи соргъанында, Кавказгъа барабыз деген эдим. «Юндегилерибизден ажашып тюшгенбиз да, энди аланы излей айланабыз»,— деп жаздыргъан эдим да:

«Ол алгъын жазылгъаннга къошарыгъыгъыз бармыды?»— деп сорду.

«Жокъду»,— дегенимде, ол а: «Энди сиз кеси башыгъызгъа эркинсиз, адамларыгъызны тукъум атларын, атларын эм да къаладан кечюрюлгенлерин айт да, мен а Алма-Атагъа, главный управлениягъа, жазайым да, къайдагъыларын билгенлей, сиз аланы табарча этерме. Ол ишле болгъунчу уа, мени учётумда турлукъсуз. Бу бек уллу станцияды, кёп ишлери болгъан жерди, ма, ахчагъызны да алыгъыз да, турурча общежити бла столовасы болгъан жер бар эсе билигиз да, сизни ишге алдыргъан а мени ишимди,— деп, ахчабызны да къолубузгъа тутдуруп,— ахчаны кёп зыраф этмей, теркирек ишге орналыргъа керекди, ары дерн уа, ма бу уллу жылы верандады, мында турурсуз»,— деди.

Ол алай этгенде, биз да адамдан туугъанбыз да деп, сагъат алып, бизни ючюн къолугъызда жюрютюрсе деп, 600 сомну да столуну яшигине сугъуп къойдум.

«Ол Юсюпде ахча да мени ахчам эди»,— дегенимде:

«Мен аны билген эдим, сизни ол теңтиретгенин да, барын да билеме. Ол ахча аны аты бла протоколдады, башха затлары бла бирге, аны алыргъа оңг жокъду. Анга суд этилликиди. Сиз а мен айтханлай этигиз»,— деди.

Ол посёлканы ичинде биз кирмеген, биз иш сурамагъан жер къалмагъан эди. Кёп айлана кетип, темир жолда вагонла ремонт этген жерде бизни экибизни да бир ишчиге тергеп алдыла. Вагончукда «красный уголок» бар эди да, анда тура эдик. Кюз артына сууукъ болуп тебиреген эди. Сууукъдан амалсыз болгъанда, отдел кадргъа барып:

«Сууукъдан туралмайбыз, бир зат этигиз»,— дегенимде, отдел кадр а, бир улуу тишируу, анача эрип, бир зат этеди деп турсам:

«Сиз Гитлерге саугъагъа алтын иери бла акъ ат бергенсиз! Сиз не тынчлыкъ излейсиз?! Сизин къырып къояргъа керекди!!»— демей-миди?!.

Мен ол сёзю эшитгенлей, барып, комендантха айтама. Комендант а:

«Былай нек айтасыз, сууукъду, общежитие бла жалчыталмай эсегиз, ишлериинден эркин этигиз»,— деп жазады.

Ол къагъытны окъугъанлай, къатын бютюнда къызады, бир сагъатны ичинде ишден эркин этип къояды. Энди уа къайры барайыкъ деп тургъанлай, бизни бла бирге ишлеген къазахлы Аслап юйюне элтип барыды.

«Сизин талада ачдан, сууукъдан ёлтюртмейик, сиз кёкден тюшген, къыйынлыкъда айланган бир балаласыз, бир зат чыгъар, ары дери мында туругъуз, биз къауум адам казна ишден сора базарны тегерегинне саманладан буруу ишлейбиз, шёндю бизге болуша туругъуз»,— деп, ары элтеди. Анда жубана турдукъ. Анда да сууукъ болуп, иш тыйылып къалады. Алай болгъанлыкъгъа, Асан бизни атып къоймайды. Энтда да мен сизге болушурча бир амал этейим деп: «Мясокомбинатны директору кнеуюбюз болады да, сизге анда бир иш тапсын»,— деп тилей кетди.

Къууанып къайтады. 1-чи октябрьге бери келтир дегенди деп, ол айтхан кюшюне ары барабыз. Баргъанлай окъуна не заявлениа, неда бир тюрлю документ демей:

«Ма бу жашчыкъла (малайла) мында баш кечиндирликдиле»,— деп, анда ишлеген адамлагъа ангылатып, мясокомбинатны ичине бошлап къоядыла.

Бизге аны-муну этигиз деген киши жокъ. Мал союучу цех бла къыймала этнучю цехлени ичлеринде къолубуздан келгенни этип айланабыз. Хар зат бла да шагъырей болгъанбыз. Экибизге да 500 грамм ётмек бередиле. Аны уа къайнай тургъан къазанны ичинде жауну чолпу бла алып, ётмек бла хамчом этип ашайбыз. Ингирликде, юйге кетер заманда, ишчилени барынача, къойну башын, аякълары, ичин экибизге да эки юлюш алып, юйге жюрюп турабыз. Аланы бирин не жарым кило причге, не бидон уннга алышып, Асапны юй бийчеси бизни кесибизге энци аш этнучю эди. Кеслерини ашлары битгенлеп, бизни да кеслери бла олтуртуп, кеси сабийлери бла бирге ашатып, бизге этген азыкъны уа: «Энди кесигиз ашагъыз, сиз жашсыз, иги ашаргъа керексиз»,— деп, экинчи кере да ашатыучу эдиле. Келтирген башаякъланы къарыусуз чеченли юйдегилеге бернучю эдим. Ол заманда анда жашагъан чеченлилени кёрсеип, асыры къарыусуздан, была адам боллукъдула дерча жерлери жокъ эди. Тиширыула этхананы тышында, кир хылы-мылы затлары чыкъгъан жерде сакълап, бирер чыбыкъчыкъны алып, кир суу бла бирге чеги къыйырчыкъ чыкъса, аны чыбыкъ бла суудан ёрге кётюре, къара къаргъала да, жетип, сермеп алып, учуп кете эдиле.

Ол азапха биз халкъла нек къалгъан болур эдик? Ол мен анда кеси кёзюм бла кёргенни, не айтып, не сурат этип, ийнандыраллыкъ

түююлсе. Сен түшююгдe жаншайса деп кюоя-рыкюдыла. Бизникиле, сёлешип, айтханларыш да ангылата эдиле. Чеченлиле бек азап сынагюандыла. Ол станцияда бир ишлеген чеченли кёрмеген эдим, аланы нек эсе да колхоздан башха жерде ишлерге чыртда кюоймай эдиле. Кюыш асыры суукукдан, кюаргюала, ачык жерде столова башларына кюошганлай, жерге бузлап түше эдиле. Ишден Асанны юйююне жетгинчи, юсюбюзде кийимлерибиз буз болуп кюала эди. Асан бизге бек жарсый эди, энди уа сизге не бла болушайым деп, амал излей эди.

«Жашла, амал тапханма. Этхананы кюалауурларышы бири бизни жууугюубузду, аны бла сёлешгенме да, аны юйююнде турлукюсюз. Сизни амалыгюыз алайды ансы, манга уа бек кюыйыш тийгенди: сиз мени сабийлерим болуп тура эдигиз»,— деди.

Мен, жан болсам да, этханада кёп ишле тындырып тебиреген эдим. Бригадир окюуйжаза билмей эди, аны табеллерин этиш, бухгалтериягюа берип тура эдим. Ишими тап этгеними тамата бухгалтер эслеп, бухгалтериягюа счетоводха кел деп тура эди. Дагюыда кюыймаланы кюургюакюсытыргюа отуннга элде кюуруп тургюан акютереклени кесерге керек эди. Аланы кесерге уа томуроу быхчыны тартыргюа адам тапмай эдиле. Кюзахахлыла ол ишни эте билмей эдиле. Аны ючюн а бир татарлы кюартны табып келген эдиле. Быхчыны бир кюыйырын тартырча адам табылмагюанда, мен этерме деп, анга нёгер болгюан эдим.

«Быхчыбыз иги кесмейди, кюуйрукю жау сюртсе, иги кеседи»,— деп, хар кююндеи бир

къон къуйрукъ алып, ол къартха бере эдим. Къазахла не айтсам да, ийшанып къала эдиле, кертиси бла да гитче заманымда быхчыгъа жау жакъгъанларын кѳрген эдим, алай анга уа бир уллу къуйрукъ керекмей эди, бир къабын теигли жете эди, алай бла къартха да болуша эдим. Андан сора да гюрбежи бар эди, эт такъгъычла ишлеген. Аланы ишлерге киши болмаса, ол затланы да ишлеп бере эдим. Малла багъып айнытхан ферма бар эди, юч жыйырма километрде. Сыр-Дарья жагъасында, бусагъатдагъы Байконур космодром болгъан жерге жууукъда. Ол заманда космодромну ханары да жокъ эди, жерни аты уа алай эди.

Мени ол фермагъа жибередиле — малланы санап, санын алып келирге.

Жумушларын терк тындырып къайтхан эдим. Этхананы директору мени ишиме бюсюреп, кел, сени ол фермагъа тамата этейим деген эди. Мен анда халны кѳрген эдим, андагъы малчыла бары да юйдегилери бла тура эдиле, уллу адамла. Барсам, къазахлылагъа къатышып, тас болуп къалырма деп къоркъуп, бармайма. Мен этер иш туйюлдю деп къойгъан эдим.

Мал союлгъан цехни таматасы бек ахшы адам эди. Ол эртте кѳчюрюлген оруслу эди, кѳчгюнчюлюкню азабын сынагъан адам. Цехни эти, жауу да аны къолунда эди. Хар кюнден, биз ишден чыгъар заманда, бизни артха тыйып, ол барыбызгъа да бериучю башаякъладан сора да, этни табырагъындан неда къой къуйрукъну кеси чулгъап, къойнума сугъуп, бу этлени сатып, ахчачыкъ жыйып, юсюгюзге-башыгъызгъа, аягъыгъызгъа кийим-

ле ала туругъуз деп, жибернучю эди. Ишден чыкъгъан къабакъда барыны да сумкаларына къарап жибергенде, бир кюнчюкню бир адам бизни сумкабызгъа не къойнубузгъа къарамагъан эди. Аны буйругъу бла бола болур эди. ол аутханлай этип, ол элде юйлеге элтип къоя эдим. Багъасын а, тергеп туруп, айны ахырында бир тѣлеп къоя эдиле. Алай этгенлери бизге бек иги эди. Ууакъ алсакъ, жойгъан да ууакъ затлагъа эте эдик. Бирге жыйын бергенлери уа бизге чурукъ, костюм неда жатхан жер алыргъа тап бола эди. Ол адам, бизге эригенден башлап, артда уа, хыйла этмей, хар ишге да хунерибиз болгъаннга, бизни бек сюе эди. Бир-бирде, этни вагоннга жюклегенде, кеси жетишмесе, башхаладан эсе манга ышанып, мени жибернучю эди.

Ол элде мени танымагъан уллу, гитче да жокъ эди. Хар жолукъгъан:

«Малай, эт келтирсенг, бизни унутуп къойма, сакълап турлукъбуз»,— деучю эдиле. Ол этхананы ишчилери, хар къайсы да:

«Энди сиз бизни балаларыбыз болдугъуз. Жаз башына чыкъгъанлай, Аллах айтса, элде къайсы къызгъа кѣзюнг къарай эсе да, аны санга келтиребиз. Былайда жер юлюш алып, бирден сизге юй да ишлейбиз. Этхананы малы кѣпдю, ийнек, къой да берип, юйдегили, юйлю этебиз»,— дей эдиле. Алай этериклерине да сѣз жокъ эди. Бизни кърым татарлыладан сунуп, малайла деп сѣлешиучю эдиле. Да алай, хар зат да аллына бара эди. Юсюбюз кийимли, къарныбыз токъ... Ол ахшылыкъланы толусунлай жюрюталсанг а — не хата! Ол къачхан жерибизде жууукъла, ата-

мы эгечи ууакъ сабийчиклери бла къалгъан эдиле. Ол чеченлилени жашауларыш кѣргенибизден сора бизникиле уа къалай тура болурла, сау болурламы деп, тынчлыгъыбыз къуруду. Бир жууугъубузгъа, хапар жаз деп, жашыртын къагъыт жиберген эдим. Ол къагъытны комендант кесими тутхан болур эди огъесе ол мен ышанган адам кеси элтипми берген болур эди — манга киши да къайтармады. Къоркъууум а ичимден кетмей эди. Ол андагъы комендант — тамата лейтенант Рябых тюшюмде иш кѣрюнсе, элгенип, уянып къалыучу эдим. Тургъан жерибиздеги комендант корейли жаш Ким бла ол Рябыхны аралары атлы бла жыяу кирик эди.

1945 жыл апрелни жыйырмаларында Ким жолугъады да: «Сен манга бек керексе, — тамбла эски шахаргъа — Казалинскеге, район НКВД-гъа кел», — деп кетеди. Ичими къоркъуу алады. Бу мени ары чакъырмаучу эди, эшта да, ол жазгъан къагъытым кесин билдире башлагъан болур деп, къайгъы этдим. Ол айтхан жерге келдим. НКВД-ны ичине кирсем — кимге тюбеп къалама. Мени бир кабинетге кийирди да, анда уа — жети-сегиз адам. Тамата комендант корейли жаш Аян. Къалгъанлары да — кими оперуполномоченный, кими район бѣлюмню къуллукъчусу, кими да — алай-алай...

— Ма бу жашчыкъды ол къагъыты бизни къайгъы этдирген, — деди Ким алагъа къарап. — Бу жаш ол анда жазылгъанча, аллай тюйюлдю, шѣндюге дери да мен сизге айтып ангылатханма, — деп, къагъытны манга окъуду. Къагъытда жазылгъаны: «Казахская ССР, Казалинскому райотделу НКВД. Жан-

гуланова Ибрагима Хамзатовича и его младшего брата Исмаила, работающих в Новоказалинском мясокомбинате, арестовать и этапировать в Туркестанский р/о НКВД. Нач. райотделения / ким эсе да — Ж. И. / и комендант ст. лейтенант Рябых».

Ким кѡагъытны окъуп ангылатды.

Жазылгъанны эшитгенлей, тилейме: «Бизге жарсыгъыз, бизни ары жибермегиз, законнга бузукълукъ этгенибиз ючюн мында тутугъуз»,— деп тилегенимде, Ким:

«Биз тутуп, мында да кѡалдырмайбыз, бу кѡагъыт бла кѡалдырыргъа болмайды, сизни, тутуп, этап бла да жибермейбиз, алай ары кѡайтмасанг а, бизге уллу сѣз келликди. Барсагъыз, сизни анда тутмазча этейик. Управленияны эркинлиги бла, бир жерден бир жерге кѣчгеннге документ кѡурап жиберейик»,— деди.

«Кѡаллай кѡагъыт, документ берип жиберсегиз да, ол андагъы комендант мени тутмакѡгъа саллыкъды. Мен аны ким болгъанын иги билеме»,— дедим.

«Тохта, сабыр эт, бу документ бла тутаргъа тийишли туйюлдю, алай жюрегинг бек кѡоркѡгъанны билебиз. Дагъыда санга болушлукъ болурча — сен биз юйретген сѣзлени унутмай айтсанг, закондан сора адамчылыкъ деп да барды, таза да ит болмаса, бу сѣзлеге кѡарар»,— деп, ол сегиз жаш, юрист усталыкълары болгъанла, былай болса игиди деп, ма, муну кѣлюнгден билип кѡой деп, кѡагъыт жазып бердиле. Башха кѡагъытларымы да кѡурап, энди бу айтсадамы ийнанмазса деп, НКВД-ны начальнигине элтип, кеси анга да халны ангылатды, ол да кѣл этдирди. Мени

болушлугъум бу болсун деп, жолгъа билетге ахча бла «солдатский паёк» деп жол азыкъ бердирди. Билмейме, мен ол адамлагъа не ахшылыкъ этген болур эдим, манга аллай бир эс буруп, жанлары ауруп, болушлукъ этерча. Алайдан, ишлеген жериме къайтып, ол хапарны айтханымда, бизге жарсыгъандан, эригенден жилягъан эте эдиле. Энди сиз къалай болурсуз деп. Этхананы таматалары оноу этип, ётген заман бла алты айны ишлеп тургъандыла деген приказ жазып, экибизге алты айгъа иги кёп ахча да бердиле. Ишчиле да ахча жыйып берген эдиле. Ахчабызны саны бир юч минг сомгъа жетген эди. Андан сора да кими — жау, кими — къууут, кими — бал... Бойня цехни таматасы бир къой учаны арт жанын, тузланган къой къуйрукъла да, тузланмагъанларындан да сегизисин, къыйма цехни таматасы да бир он килограмм чакълы, дагъыда, халкъда, тюкенледе сапын жокъ эди, анда уа сапын этиучю эдиле, аланы уа тегерек бишлакъча этиучю эдиле, аладан да бирин къоймай берген эди. Бишген этлерибиз да бар. Аланы барын да арбагъа жюклеп, вокзалгъа келтирдиле. Ашыбыз кёп, ахчабыз кёп, бююн поездге мишип кетсек, бирси кюн барлыкъ жерибизге жетерикбиз. Ары баргъанлай а, Рябых тутмай къоярыкъ туююлдю. Тутулукъбуз. Была да кимге къалырла? Андан эсе, былайда бизни киши да къыстамаз тёртбеш кюннге деп, ол элде таныш жашла да жыйыла, ахчаны да жартысын жойдукъ, ашланы да азыракъ этдик. Кесибиз кётюралыр чакълы къалды. Тёртюнчю сутка алайда заман ётдюре тургъанлай, бухгалтерибиз келип къалады да, бизни кёргенлей:

«Нек кетмей турасыз?!» — деп сорду. Билет сатхан кассир а, бизге да жетдирмей:

«Была былайда тургъанлы бир ненча кюн да болады. Кюндюз кеслери тенгли жашла бла ашайдыла, ичедиле. Бир киши да — кетигиз, нек турасыз деген жокъ, неда бизге келип билет сурамайдыла. Жашланы барысын да таныйбыз, кишиге хаталары жетмейди. Негерлері биргелерине залда къаладыла», — деп хапар айтады. Ол а, мени чакъырып:

«Мени къатымда билет ал да, барлыкъ жеригизге кетигиз, турмагъыз, аман адамны къолуна тюшсегиз, — алдар, бузар», — деп, уялтып, билет алдырды да, саламлашып айырылды.

Билет алгъандан сора не амал бар эди. Негерлерибиз поездха миндирип, ашырдыла. Вагонда олтура, жата, биягъы ашны ашай барабыз. Бу ач заманда бу жаш адамла бу тюрлю ахшы ашланы къайдан тапхан болурла?! — деп, вагондагъы адамла сейир этип жаншайдыла.

26-чы апрельде Туркестан станцияда тюшюп, жууукъларыбыз жашагъан жерге бардыкъ. Атабызны эгечи Сулихат тургъан юйге келсек, — киши да жокъ. Эшиги, терезеси да ачыкъ, юй ичи къуру. Былагъа не болгъан болур, къайдадыла деп, къоншу юйге кирдик. Анда эки къарт: «Сиз кеп жашагъыз, Сулихат да бир сабийи да ёлгендиле, къалгъан сабийлерин а детдомгъа бергендиле. Юйлерине къан жаугъанла кепдюле. Бу элде ол сен таныгъан адамланы жартысы къырылгъанды ачдан бла туююлгенден», — дейдиле. Да ол къалгъанла да ачдан, къарыусуздан жанлары чыгълмай тургъанларын керебиз. Бизге тю-

бегенлери да: сиз кюз кьойчулача семрип, бетлеригиз бишген алмача жылтырап тура-сыз. Бизни кьалай формабызны уа кьересиз деп, сёз да чанча эдиле. Алагъа жууап этер жерибиз да бар эди. Тёгерекде адамланы арыкъ, кьум бетли бетлерин кьргенде, тутсалала, тутмасала да, была болгъанлай болурбуз деп, ол келтирген затларыбызны да юлешип кьойгъан эдик. Ол ашла бизге кёп кёрюннгенликге, ол ач адамлагъа миндеу да кёрюннген болмаз эди. Къарындашчыгъымы ала бла кьоюп, экинчи кюн, не этерик эсе да этсин ол мурдар деп, къагъытларымы да алып, НКВД-гъа барама. Бек артыкълыкъ этдирмез деп, ол капитан Гусевха ышанама. Аны ол ууахтыда ишлегенин, ишлемегенин а билмейме. Эрттенликде, НКВД-ны эшигин ачып, коридоргъа аягъым басханлай, ол мурдар бла бетден-бетге тюбешип кьалабыз. Мен аны кьргенлей окъуна, абызырамай неда къоркъмай, аллында сир туруп, рапорт бергенча:

«Товарищ старший лейтенант Рябых, к вашему распоряжению прибыл Жангуланов Ибрагим!» — дегенимде, бу не этеди дегенча, аузундан сёзю алынып, беш минут чакълы заманнга темир бетге кирип:

«А сенмисе, ананг берген сютюн къусдурайым,— деп, сантны да бек уллусун айта,— кабинетге кир! Сени кьаллай киши болгъанынгы билейим! Къачханынг, дагъыда ийнеинги сатып, законну бузгъанынг ючюн ёмюсюнг тюрмеде кетерча этейим!» — деди.

Манга соруу этип башлады. «Нек къачхандинг?!» — деген сорууна:

«Мен сизге келип, биз юйдегилерибизден айырылып тюшгенбиз. Қъартларыбызгъа амалсыз анабызны сокъур эгечине болушургъа керекбиз, аланы къалайда болгъапларын сурап, бизни ала болгъан жерге ий деп заявлениа бергенде, сиз а бизни хыликкя этип, заявлениа да къарамай, жууап да этмей къойгъаныгъыз мени эсимдеди. Сиз да унутхан болмазсыз»,— деп жауапладым.

Экинчи соруу:

«Ийнегинги нек сатхан эдинг?! Сатсам, неда сойсам, сегиз жылгъа сюд этерсиз деп, къыралны указында къол къойгъанынги биз да унутмагъанбыз»,— дегенинде: «Да мен, сизге келип, ийнек къысырды, сютю жокъду, хаух фатарда бир сагъатха кечиндирир жер окъуна жокъду, къайры ётдюрейим, айт?— дегенинде, кюлюп: «Сен къаллай хозяйинсе!»— дегенигизде, мен а, да сора мынга къалай этсем да, эркинме деп, сатхан эдим. Биз ол затны юсюнден сёлешгенде, къатыбызда олтургъан адамла, сау хапарлары барды, айтханынга шагъаглыкъ этерле»,— дегенинде, ол экинчи сёз къошмазча этген эдим.

Хар кюнден: «Тамбла кел, тутдургъан этерикме»,— дей, алты кюн жюрютдю. Бизни жашла: «Тутарыкъ болмаз, ол алай эте тургъунчу, кесинге иш изле»,— деп, аланы болушлугъу бла карточкала берген бюрода счетоводха алыргъа дейдилс. Ары кирир ючюн а комендатурадан эркинлик къагъыт керек эди. Сегизинчи кюн: «Тутарыкъ эсегиз, мындан кёп къыйнамагъыз, алай туююл эсе, мен быллай иш тапханма, ары эркинлик къагъыт бер»,— дегенинде: «Сени шахарда къалдырыр амалым жокъду. Мындан 60 километр

узакъда каучук совхоз барды, анда да малкъарлыла кѣпдюле, ары трактористге бар»,— деп жиберди.

Эл Кушата каучук совхозда ишлеген заманымда, 9-чу май кюню, уруш тохтагъан кюн, совхоз малла союп, уллу къууанч этебиз. Энди хар юйдеги урушдан адамыбыз сау къайтады деп сакълайды. Къууанганла да болдула. Алай кѣбюсю уа, бушуу жаулукъларын тешмей, бююн да турадыла.

Ол мурдар, адам къанын ичиучю Гитлер къачханды да, аны табалмай айланадыла битеу къыраллада деген хапардан сора хапар жокъду. Энди аны къачан табып, асмакъгъа асадыла деп турадыла. Ол заманда, неден эсе да унутханма, бир къыйын ауруп къалама. Ауруу бла бирге туугъан болур эдим ансы, кесин бир да тансыкъ этдирмегенди. Ауруу къызыуумда алай кѣреме: ол Гитлерни тутаргъа керекди деген хапар эсимде къалгъандан болур эди, тѳрт жин манга айтадыла: уч бизни бла, Гитлер Португалияны ара шахары Лиссабонда бугъуп турады, аны тутуп, Сталиннге алып келебиз деп, тутуп келтиргенча кѳрюнюп, мени тѳрт кере герой этеди да, энди сен этген жигитлигинг бла Жуков бла тенгсе деп, къууандыргъанча кѳреме кесими. Ол хапарны адамгъа айтсам: «Тейри, сен а аман тюш кѳрмегенсе!»— дей эдиле.

Анда тракторист болуп ишлерге кюреше эдим. Кичи къарындашчыгъым а бир ѳгюз жегилген арбада бочка бла тракторгъа суу ташый эди. Алайда кесини малы болгъанлагъа жашаргъа тынчыракъ эди. Бизни мал къууар онгубуз да болмагъан эди. Алайдан узакъ болмай шахта ачылгъан эди. Мен а,

ФЗУ-да юйренип, шахтагъа ишлерге кетген эдим. Шахтада бир юч жыл ишлегенлей, шофёр курс ачылгъан эди да, анда шофёргъа юйренип, машинада ишлерге кёчюрген эдиле. Машинада иги ишлегеним себепден, эки жылы ичинде төрт машинагъа олтургъан эдим. Жапгы самосвалда ишлей эдим. Машинагъа да иги къарай эдим, берилген жумушланы да артыгъы бла толтура эдим. Алайдан Ачисан деген шахтагъа ишлерге жиберген эдиле. Машинаны кече фатарымы аллында тутта эдим. Бир кюн, кюн узуну таш ташып, арып, ишгирде юйге келип, ноябрь айда тауда суу бузлай эди да, бузлап къалмасын деп, сууун да бошлап, юйге кирип, бетими-къолуму да жуууп, юйню иеси ишден къайтхынчы чай да ичип, солургъа олтургъан эдим. Олтуруп солугъа да эталмайма, нек десегиз, биреу: тур да, машинагъа бла жолгъа чыкъ дегенча болуп, кеси кесиме барыр жерим не этер ишим жокъду дегенлигиме, жүрегим олтурургъа къоймай, бу не затды, манга не болгъанды деп, туруп, кийинип, машинагъа суу да къуюп, шахтаны культура юйю болгъан жерге бардым.

Машинаны да орам жанында къоюп, «Каменный цветок» деген киногъа къарап, келсем,— машинаны юсю адамдан толуп тура. Мынча адам самосвалда ёре туруп, аллым да тик къая, жолда барыргъа къоркъуп, къыстаргъа кюрешдим, тюшюп кетген кирик этдиле. Тебиретгенимлей, толду да къалды. Не этсем да, къоярыкъ туююлдюле. Кечгиде, сагъат онбирде, сол къолум сигнал бергенлей, тар къая жол бла энишге къая тюбюнде элге тебиредим. Жолну иги таный эдим.

Онг жаны — бийик сырт, сол жаны — кыая, энишгеде, кьолну ичинде, — беш этажлы биле... Мен да башында келе тургъанымлай, кез кереген айланча кеп адам аллыма чыгып кыалады. Кеп оюм этер заман жокъ. Ол аллыма чыкыгъанланы басмайма десем, машинаны жардан энишге атаргъа керек, кезовда уа бир жыйырма бла он адамдан кеп. Чыгыда, барып, тубюнде адамла жашагъан юйлеге тирик эди. Ол келген адамланы турмайым деп, сол жанында кыаягъа урама. Машина аумады. Кесим олтургъан жанындагы эшик кыаягъа кысылып, ачылмай кыалгъанда, кабинада онг жанында олтургъан эки жашны тюртюп атып: «Энди терк кетигиз, сизни адам танымасын, болунган затха мен кесим жауаплыма», — деп, кабинадан жерге тюшгенлей: «Бизни басдыргъан буду!..» — деп, кишиле юсюме басындыла.

Энди елтюрюп кыоя кереме деп, жагъамдан тутуп тургъан киши мени ычхындырмазын билгенimde, ол кыатышда, фуфайкадан сындырылып чыгып, орталарындан ычхынып, жардан секирип, ол тубюнде юйлени орталары бла, терси суу ыз бар эди да, ары кыачдым.

Ару ай жарыкъ кече. Ызымдан кыысха кыууун келедиле. Суу ызны бир жаны ауана эди да, жарны ауанасы бла ёрге айланып кыачхан эдим.

Кыалай кетгеними эслетмей, ташла ичинде букыгъан эдим. Алайдан узакыгъа кетер амал жокъ эди, бек гар жер эди. Кьолну ичи бла ёрге кыачар амал жокъ. Мен кьолну энишге кетерге керек эдим. Ол авария этген жерни тенгине келип, ол жерге кыарасам, хар зат

да аллымдача кёрюне эди. Хар сёлешиннге сёз эшитилип тура эди. Халкъ жыйылыш излей эдиле — ма былай ары кетди, жерге батып кетмеди эсе, жетип тутабыз деп, алаш жууукъ бара эдик. «Бу шайтан туююл эсе, не болду?!» — деп, алагъа милиция да къошулуп, хар жерни да тинте эдиле.

Ол мени тутуп кюрешгенле ичип эдиле. Машина басарыкъ туююл эди эсе да, чомп болуп, тепсей, жырлай келгенле жолну энине ары бла бери къачабыз деп кёп адам ачыгъан эди. Ёлгенле да бар эдиле. Кече сагъат ючге дери излеп, мени да табалмадыла Ёлгенлени жаралыланы да алайдан кетерип, хар зат да шошуракъ болду. Ол заманда мен да элни арты бла, ырхылы тёшню, аягъым ташны тёнгеретеди деп къоркъа, къая башына чыкъгъан чыгъыш бар эди да, аны табып, алаштын къаяны башына чыкъдым. Бир ташчыкъ энишге тёнгересе, хуру ташла къозгъалып, энишге тёнгерерик эдиле. Аллай бир таууш болса уа, тубюнде юйле бар эдиле, анда итле къайгъы этип, мени къайда болгъаным билинип къаллыкъ эди...

Кёчюрюлюп келген быллай лихач уллу авария этип, бир къауум адам да ёлгенди, больницагъа тюшгени да кёп. Авария этгенлей къачып къутулгъан да этгенди. Алай дагъыда, эс этип, къайтып кесин милициягъа бергенди. «Бандит за рулём» деген статья бла юйюне, юйдегисине къайтып келалмазча срок берилгенди деп, «Известия» газетге жазып чыгъаргъан эдиле. Ол газетни кёп заманны сакълап да тургъан эдим, алай бюгюннге жетдиралмагъанма...

Къая башында сагъышха къалдым. Энди

къалай этсин, узакълагъа, Россейни теренне кетип, андамы жашаргъа кюрешейм деп къыял этдим. Дагъыда бираздан: да мен кетип, кеси башымы алып айлансам, жашау-м къоркъуудан ычхынырыкъ туююлдю, къарындашым, юй бийчем, жашчыгъым — была-гъа не кюн келликди, андан эсе, милицияны къолуна теркирек туюшейм деп, тебирейме...

Ол мени излегенле КПЗ-ыда болгъанымы эшитгенден сора, аны бизге беригиз, аны сю-дюп биз кесибиз этерикбиз деп, милициядан даулап кюреше эдиле. Кече камераны эши-гин, терезесин бузуп алабыз деп, таууш этдир-генлерин да эшите эдим. Энди муну мында сакълап тураллыкъ туююлбюз деп, экинчи кюн «воронок» бла район КПЗ-ыгъа элтген эдиле. Следователь соруу этип бошагъанлай, алайдан алып кетип, Туркестанмы, Ташкент-ми, Чимкентми къалдырмай, бир тюрмеден — бир тюргеге, бир этапдан — бир этапха сю-рюп айландыра кетип, ол авария этген жери-ме сюд этерге келтирдиле. Ол заманда закон-ну бек барып тохтагъан статьялары: 58— «изменник», 59— «бандитизм» эдиле. Проку-рор, бир Аллах ургъан адам, къатыдан ту-туп: «Бу спецпереселенец, муну ниети къы-ралгъа да, адамлагъа да чюйреди, муну этген иши случайная авария туююлдю, аман иш этейим деп этгенди, аны себепли ол «бандит» деген статьяны арты къалайда тохтап эсе да, алайгъа дери бардырыргъа!»— деп тилеген эди. Манга къарап: «Жарсыугъа, «расстрел» деген жокъду ансы, мен сени расходха жибер-тирем»,— деп жаный эди. Ол ёлгенлени адам-лары да ол айтханны тутуп кюреше эдиле. Мен ёкюл да алмагъан эдим. Ол болса, бол-

лугъу да ол эди. Сёз да, иш да узакъгъа созулдукъ эди. Онсегиз жылгъа суд этип, энди жети кюнню ичинде тарыгъыу жазаргъа да эркинсе деп, суд аны бла бошалып, мени да артха алып кетдиле.

Чимкентни тюремесинде олтурама, бир да таулугъа жолукъмайма, башха халкъланы адамлары кёпдюле. Чеченлиле, ингушлула барындан да кёпдюле.

Тюрмеде, лагерьде да ол уллу статьялары, сроклары болгъанладан къоркъа эдиле. Хар кишини статьясын хар кюнде да проверкада айтып тура эдиле. Мени статьям 59 болгъанына, бу керти да бандитди деп, мени не ашыма, неда табыракъ кийимме тиймей эдиле. Бир кюн нарны юсюнде олтуруп, юйге биринчи кере письмо жаза тургъанымлай, камераны ичи адамдан толу, мени уа кирзо чурукъларым эшик артында сюелип тура эдиле. Бир мазаллы жаш машинист, начальнигин жундуругъу бла башына уруп ёлтюрюп, он жыл срок алып олтура эди. Бизни камерадагъы олтургъанланы кёбюсю да адам ёлтюрген статья бла олтура эдиле. Айтханымча, битеу акъылымы да, тансыкълыгъымы да, сүймеклигим да ол къагъытха салып тургъанлай, ол жаш а биреуню жастыкъ бла урама деп, жастыкъ манга тийип, къагъытымы, къаламымы да чачыратып жиберген эди. Мен да чуругъуму сермеп алып, табаны бла башына уруп къойгъан эдим. Ол къатыбызда адамла, кёзню жумуп ачхынчы, бу жаш не этип къойду деп, энди бу мынга этеригин бир кёрейик деп къарай эдиле. Ол, бираз эс жыйып, туруп, къатыма келип: «Молодец, сен негерлик эталлыкъса, мени терслигим да болгъанды, биз

барыбыз да билебиз юйюне письмо жазгъан, юйюнден хапар алгъан нени тутады, мен да санга кёре болсам, сени бир ургъанлай аут этерик эдим. Письмонгу жаз. Энди бир киши санга тиймез»,— деген эди. Кертиси бла, ол жерде кесинги бир хыбыллыгъынги кёргюзтсенг, андан сора хар къайсы аман да сени аркъанга минерге кюрешуучюдю. Аны ючюн а анда не къоркъургъа, неда бет этерге керек болмайды, къарыулу къарыусузну аууз къабынын сермеп, баш кечиндирирге кюреше эдиле.

Тюрмеде тургъаныбызда, Сталин да ёлдю. Маленков ол кзуллукъгъа киргенлей, срокларыбызны жартылары амнистия бла кетерилди. Алайдан ол жаш да, мен да кёп нёгерлерибиз бла Алма-Атагъа онтёртюнчю лагерьге тюшдюк. Ол жаш бла бирге ишлей да турдукъ. Алма-Атада малкъарлыла жашай эдиле да, келип, мени кёрген да эте, передача да бере турдула. Ишлеген иги эте эдим, ашым-сууум да жете эди. Ол тутмакъда ишлеп алгъан ахчама юйге сабийлеге чурукъ-чукъла, конфетле, ариу ишленнген кюбюрчек-чикле алып, посылка салгъан эдим. Ол посылка юйдегилеге жетген заманда, тутмакъдан олтуруп, чыгып тургъанла юй бийчеме: «Ийманынг бар эсе, не жибергенин бизге бир кёргюзт, биз анда чабакъ башла ючюн бир бирибизни туююп, кёзюн, чыгъарып тургъанбыз. Муну статьясы да быллай кючлю болгъанлай мынга быллай кюн къайдан чыкыгъанды?»— деп, бек тамаша бола эдиле.

Тюрмеде ахча да, посылкала да алай тынчлыкъ бла табылмайдыла. Эринмей ишлерге керек эди. Ол ахчаны бошунлай тапханла

юйлерине посылкала жибере турмай эдиле, карта ойнап, бир кюн кытса, экинчи кюн а ахчасын, кийими да кытдырып, жалан болуп да кыалычу эдиле. Тюрмеде аман адамлагъа жалгъашмасанг, карт ойнамасанг, кесинги тап жюрютсенг, тюрмеде да, тышында да арну кередиле. Начальникни жюрютюрге машинада ишле деп да айтхан эдиле. Анда ишлесем, зачёту болгъан бир кюню юч кюнге саналгъан ишге тюшаллыкъ туююл эдим.

Онбир айдап уллу Куйбышев ГЭС-ни ишлерге кетдим. Ол этапха тюшгенни бек насыплыгъа тергей эдиле. Ары тюшалсакъ деп, кёпле сакълай эдиле, алай этапха уа жюзден бир адам тюше эди. Мен да ол жюз адамны ичинде насыплыны бири болуп чыкъдым. Куйбышев ГЭС-ге элтгенлей, лагерьлеге белген эдиле. ГЭС-ни, Волганы аллын тыйгъан эмда шлюзлени ишлеген жюз минг тутмакъ бар эди. Беш мингишер адам тургъап лагерьле бар эдиле. Жюз минг тутмакъ да, анда ишлеген солдатла да, башха ишчиле да бир жерде ишлеучю эдик. Алайгъа бийикден кыарасанг, кыумурсха тебе кибик кёрюне эди. Аллай закон барды: келгенлей, карантин деп, баракны ичине жыйып, юч кюн ишлетмей туруучу эдиле. Мен а келип баракга киргенлей: «Жангуланов Ибрагим, хапчукларынгы да ал да, бери чыкъ,— деп, чыгъарып — сен бу бригадада ишлериксе, была бла турлукъса»,— деп кетдиле.

Бригадада 15 адам бар эдик. Лагерьде беш минг адамны ичинде угъай да, битеу да тутмакъланы ичлеринде биринчи белгили бригада эди. Бригаданы членлери хар ишни да эте биле эдик. Электросварка,

автогенный резка, чертёжник, такелажник, крановщик ишлени барын да эте эдик. Бир кюн мен ол бригадагъа баргъанлай, жашладан бири, кеслери олтуруп тургъанлай, мени бир жумушха жибереди,— башха бригадада салтаны алып кел деп. Мен а алыкъа бары бла да иги шагъырей болмагъан эдим. Сёз да къайтармай, бардым. Манга: «Сен бар, беш минутдан кесибиз элтирбиз»,— дедиле да, мен а къайтып келип, аланы ичлеринде олтуруп кетген жериме олтурдум. Ол жаш а, аллыма келип, сен быллай-аллай деп, хыликкя этип, къол къабы бла бетиме узалды. Мен а ол урсун деп сакълапмы турлукъ эдим. Кёзню жумуп ачхынчы, орунумдан ёрге къобуп, эки къолум бла да белинден тутуп, чалман ишлегенде къазыкъны жерге къалай кюч бла уруп кийире эселе да, жашны юч кере ёрге кётюрюп, цемент полгъа урдум. «Мен санга ол сен хыликкя этген чёрножопый тюйюлме, белинге дери жерге батдырып къоярма!»— дегенлей, къатыбызда жашла, къой муну, бутларын ууатаса деп, айырып къойдула. Анда аллай теличикле да тюбей туруучу эдиле. Ол кюнден сора мени сыйым жюрюп турду.

Бизни бригада ишлеген зат шпонка деп аты да, тот этмеген темирден ишлене эди. Ол зат а плотинаны бек тюбюне салына эди. Аны технически салидол бла жагъып, тышын а кийизле бла чулгъап, жерни тюбюне салып, юсюне да мингле бла арматура, бетон къуюла эди. Ол биз ишлеген шпонка не ишни тындырады десегиз — ол жер тепген ууахтыда пружинача юсюнде бетон бла бирге тебип, ол бирге тургъан бетон къая не жарылмайды,

неда аумайды. Ол шпонка бирге ишленип салырмайды, ала кѣп боладыла, минчакъла халыгъа тизилгенча салынадыла. Ол шпонканы, Куйбышев шахарда заводлада да ишле-ялмагъанны, биз ишлеген эдик.

Ол ишден сора да плотинаны жапында, кеме-меле жюрюрча, бирге ишленген эки шлюзно-арматурасы да мен къатышып орнатылгъанды. Махтанып айтыргъа да эркинме, ол заманы аллай уллу къурулушларында ишле-генме.

Бир кече тюшюмде алай кѣреме: мени бир уллу юнню ичинде сюдню аллына чыгъарадыла: да: «Бу жашны аллай бир терслиги жокъ эди, ичип къайры баргъанлары да билмей айланган эсирген жыйып, машина келе тургъанда, жолну ортасына чыгып, теп-сейбиз деп, машина тюбюне тюшген эдиле. Энди аны ишин жеигил этерге керекди»,— деп кѣрюингенде, къууанып уяниган эдим. Тюшюмде кѣрюинген керти болса эди деп тура эдим. Ол а керти да болгъан эди. Тюшюмде кѣргеними къолум бла тутхан эдим. Ишинбиз бир да тохтаусуз барады, ишлегениме да бир жети ай болады. Эрттеден иги ишлеген, сро-гуну ючден экиси олтургъан тутмакъланы юйлерине эркин этерге эркинлик чыкыгъанда энди алапы санына ким тюшеди деп турабыз. Ол ГЭС ишленип башлагъанлы бери алты-жети жыл ишлегенле кеслерин тѣрелеп тура эдиле. Мен а алыкъа жыл да ишлемегенме да, кесими оюмуна, бригадабызда адамланы акъылларына тюшмей эдим.

Тизмеге жазылгъанлыкыгъа, жорукъну бузгъанмыды, ненчанчы кере олтурады, юйде-гиси, сабийи бармыды деп, элек бла эленип

чыгъаргъа керек эди. Ичибизде бек акъыллы, бек билимли адамла кѣп эдиле. Аллай адамла кѣп болгъаны себепден, иш да иги бара эди. Битеу да ГЭС-ни къурулушунда мен бир да кѣрмеген эдим биреу келип ишлегиз деген. Ишлеп, баракга къайтханда, бош турмайма деген жубанч таба эди.

Берияны тутхандан сора, аны орунуна салынган ич министри генерал Круглов келип, бизни жыйып, сѣлешген да этип, баракларыбызны, аш жерлени кеси кѣрюп айланган эди. Ол келип кетгенден сора, ол юйге жибериллик адамланы атлары белгили болуп, адамлагъа билдирген эдиле. Кесим да билмей тургъанлай, мен да ол тизмеге жазылып тура эдим. ГЭС-ни ишинде бир толу жыл да ишлемсгенлей, мени ары тюшюргенлерине бек даулаша эдиле. Кергиси бла да, мен бир адамгъа манга болуш деп тилеген да этмеген эдим, неда жалынмагъан эдим, мени уа бригадирбиз Лопатин деген жаш мен жазгъанма сени деген эди.

Куйбышевдан областной выездной суд келип, ол чыгъарыкъ адамланы ишлерине къарап, алай эркин эте эдиле. Ётдюрмей къойгъанлары да бола эди, ары да бек къоркъуп кире эдинг. Толусунлай, ол тюшюмде кѣргенча, сюдге чакъырып, къалай эмда нек тюшгеними да, ишлеген ишимде да бир тюрлю бузукълу ишим болмагъанын да терген, жети олтурлукъ айымы да, судимостуму да кетерип, алыкъа санга жашагъан жеринге барыргъа тап келмейди, сени этген ишинги унутурча заман ётмегенди, биз айтхан жерге бар да, юйдегинги да элтирсе ары деп, Ленинградха Киров атлы заводха комсомол путевка бла

алай эркин этген эдиле. Мени дагъыда бир насыбым — кёчгюнчюлюкде тургъан тутмакъдан эркин этилсе, срогун бошагъандан сора эркинди деп къолуна къагъыт берип къоймай, вагонда пересылка тюремеледе айландыра, тутмакъла эки-юч айдан алгъа юйлерише жыйышалмай эдиле. Манга уа Куйбышев гулагны таматасы грамота да берип жиберген эди. Мен алайдан айырылгъандан сора, алгъа юйдегилени бир кёрейим да, Ленинградха андан сора барырма деп, юйге келгенимде, элде жууукъ, ахлу да жыйылып, юйдегингден айырылып айланганынг болгъанды, мында къал, Ленинградха барып, элингден айырылып, неге тубериксе, ким биледи! «Ит жеринде жатса, бёрю элтмейди»,— деп, мени халкъым болгъан жерде къалдырдыла. Экинчи къайтып шахтагъа ишлерге бармай, малкъарлыланы кёбюсю жашагъан совхозда тохтап, ишлеп башладым. Мен къайтханлай, кёп заман да озмай, Н. С. Хрущёв «кёчгюнчю» деген атны кетерип, эркин этди. Хар он кюнден комендатурагъа барып, мындама деп, къол салгъандан къутулдукъ, алай къайда жашаргъа, ишлерге да эркинсиз дедиле, туугъан жерибизге уа къайтыргъа эркин этмедиле.

* * *

1956 жыл июнь айда бир беш юй, оноулашып, не этселе да этсинле, Ата журтубузгъа къайтабыз деп, Нальчикге келдик. Ол заманда КБАССР болмай КАССР эди. Нальчикде угъай да, туугъан элибизде жашаргъа эркин этмей, биз да, сахарда къоймасагъыз да,

элден а кетерик туююлбюз, эндиге дери да кысталып айланганыбыз болгъанды деп, кетерге унамай, была да кюн сайын келип, къадалып тура эдиле. Кетмей эсегиз, законнга бузукълукъ этгенигиз ючюн деп, бешишер, онушар тюмен штраф берип тургъанбыз. Мен кесим да юч кере штраф төлегенме. Энди уа не этейик, къайры кетейик деп тургъанбызлай, бир малкъарлы тюбеп: «Биз да, сизнича болгъанбыз да, энди уа Догъуатда агъач ишлеген жер барды да, таматасы Смолерди, анда агъач къыргъан терен къолланы ичлеринден томуроуланы эшекле бла талагъа ташытады да, ары бек суююп алады, ары барыгъыз»,— дейди. Ары барабыз. Бирер землянкачыкъда турабыз.

Агъачны теренинден хар ким беш-алты эшек бла хар кюнден оннга дери складометр ташыйбыз. Аланы уа, машинала келип, Нальчикде бочкала ишлеген заводха элтедиле. Ол организацияны жюзден аслам эшеги бар эди. Таулуланы кёчюрюп кетгенликге, малларына бир да аямай файдаланып тура эдиле.

Ыйых кюн уугъа жюрюйбюз. Хар кимни ушкогу, къамасы барды. Ол затланы келген жерибизде алгъанбыз. Ол заманда аллай затла эркин сатылыучу эдиле. Биз келгенлей, алайда ишлегенлени кёбюсю кетип бара эди. Бир киши манга ушкогун, балтасын, салтасын да сатып кетген эди.

Бир ингирде Маремкъулланы Тлостан, кеси уучуду, ол жерде уучу инспекторду, эки ити бла да, нёгерге да Мисакаланы Мажитни алып, агъач таба кетедиле. Къарангы бола, къайтып келедиле. «Къабанны атып, жаралы этгенбиз, агъачны теренине къачханды да,

энди эрттенликде ызы бла барлыкъбыз»,— дейдиле. Мен да ала бла барыргъа, эрттен къачан жетеди деп, сакълап, эрттен ала бла уугъа чыгъама. Ол атып жаралы этген жерге жетгенлей, итле къан ыз бла алгъа чабып кетдиле. Мен да итлени ызларындан барама. Итле бир терен къолну ичине ташайып, анда чанк-чунк этген тауушларыи эшитеме. Терен къолну башындан энишге къарасам, къабан бир итни белинден тишлери бла къысып, бир ит а тегерегине айлана. Мен да бир тюрлю хыйсап этмей, «Жаралы къабаннга барсанг, биргенге къабырынгы ала бар»,— деген сёзлени да унутуп, жарны башындан секирип, орталарына тюшюп къалдым. Ол тар жерде къабан да, итле да, мен да тегерек айланабыз. Қъабан да аузундагъы итни жибермейди. Ушкок бла атсам, итни урурма деп къоркъама. Бир жерде тохтамай, тегерекге айлана тургъанында, марап уругъа къыйынды, итле бек багъалы уучу итледиле. Ушкок бла атаргъа амал болмагъанда, жанымда къаманы чыгъарып, жууукъ къысылып, къабан ол бирси итге айланган заманда, къама бла жыягъына урама. Ол заманда, итти аузундап ычхындырады да, мени ызымдан болады. Бирге бек къаршыбыз. Тапсыз, тар жерди, къачып къутулур онг жокъ. Қъоркъгъанданмы, огъесе асыры телиденми, зат да билмей къалгъан эдим. Экинчи да, ючюнчю да къаманы чанчама, ючюнчю кере къаршына чанчама да, чегилери тегюле, ызымдан бир он метрге къууа келип, алайда сойланды. Ол эки киши да башыбыздан къарап тургъандыла, бир тюрлю зат бла болушургъа амал тапмагъандыла. Ол инспектор Тлостан: «Ол

ишни кѣргенде, башыма акъ тюкле чыкыгъандыла.— деген эди.— Энди мындан ары сени уугъа биргебизге алыу ахыры да къалды,— деп.— сен къаллай насыплыса, ёлмезге туугъанса, манга бир 50 жыл болады, алай алыкъа быллай ишге жолукъмагъанма»,— деген эди.

* * *

Оноч жылны кюнубюз къарангы болуп, туугъан тауларыбызгъа термилип келгенден сора, туман тауладан ёзеннге тартхан кезиуде, таулула уугъа барыучу кезиуде, къоншум Бозайланы Мурат бла мен, сауутларыбызны сылап-сюртюп, экикюнлюк азыкъ да алып, Сукан тары бла ёрге чыкыдыкъ. Алай, биз мурат этгенча болмай, тау чатланы туман басып эди. Да, не этерик эдинг, табийгъатны иши алайды. Бу, не эсе да, ёзен туманнга ушайды деп, Сукандан Малкъаргъа аугъан ыфчыкга чыкыдыкъ. Халгъа къарап, иги кесек турдукъ. Жарсыугъа, туман асыры къалындан, не таула, не тѣбен жукъ кѣрюнмей эди. Дунияны юсюне мамукъ жайгъанча алай.

Кѣк да кѣрюнмейди. Ыфчыкга чыкымай, Сукан сууну боину бла барыргъа да боллукъ эди. Биринчиден, бир бетден экинчи бетге ётерге тюшсе, суу асыры сууукъдан, кирип къарыу боллукъ туююдю. Кѣпюр а къайда ол кезиуде? Экинчиден а, туман тауланы басхан болмаз деген умут бла чыкыгъап эдик къабыргъала бла.

Туман чѣгерми деп, тюшге дери мычыдыкъ. Ол умутубуз да болмагъандан сора: «Малкъаргъа, ата элибизге, ауайыкъ да, кече анда

къалырбыз. Эски юйлерибизден тансыгыбызны да алайыкъ, тау кёгетледен да ашайыкъ, ёлгенлеге да дууа этейик»,— деп, Малкъаргъа тигеледик. Малкъаргъа келгенибизге уа, алай къууандыкъ, Аллахдан сен да алай къууан. Дуниягъа жангыдан туугъанча болдукъ. Кёчгюнчюлюк жыллада кёрмей тургъан ахлуларыбызны, жууукъларыбызны, тенглерибизни кёрюп, бир-бирни тансыкъладыкъ. «Хар затны асыры тансыкълагъандан, хар не затха да асыры тансыкъдан, кёзю кёрген бла да тоймай, тюнене Къотурай, къымыжа болуп, мурсалагъа аунагъанды»,— деп хапар айтдыла. Малкъарны мурсасы къалай къалын чыгыучусун бла къалай кюйдюрюучюсун а, адамла бек иги биледиле.

Къотурай деген а Тетууланы Мухажир эди. Къотурай аны чам атыды. Малкъарда чам аты болмагъанны хазна тапхын. Ол киши да акъылсыз адам болмагъанды. Намысны, адетни да билген, жарыкъ адам болуучу эди. Кеси да узун бойлу, субай адам. Сексен жылдан артыкъ жашагъанлыкъгъа, къатын алмагъанды. Бир къарт анасы болгъанды, Шахуна деп. Къотурайгъа къатын ал деселе:

— Къатын, ол тыш адамды. Тыш адам а, келин болгъанлыкъгъа, ананы жаына тиймей турлукъ туююлдю. Анам сау къадарда, къатынсыз окъуна бир тура турайыкъ. Ол дуниядан кетсе уа, кёрюрбюз,— деп къоя болгъанды. Алай бла, ол да дуниясын жангыз ётдюргенди. Жаннетли болсун, биз аны кёп ариу сёзюн эшитгенбиз.

Айтханымча, кече анда къалып: «Энди Малкъар бизниди, Аллах айтса, ол бизден

къайры кетерикди»,— деп, биягъы ыфчыкга чыгъабыз. Алай, жарсыугъа, кюнню халы тюрленмей, биягъыча эди. Сукан башына барыуну да къоябыз. «Да, энди къуру къолларыбызны салындырып, артмакъларыбызны къурлай алып барсакъ, айыпды. Ол таулу кишини бетине ушамагъан ишди»,— деп, башха оноугъа келишебиз.

Эрттегили уучула Сагдан бла Сукан артында къызыл къаягъа чыгып, Доммайла башына чыгыучу чыгышны излерге таукелленебиз. Алай, бир тюрлю бир ыз, бир белги эсленмейди. Бизни кёчюргенли, былайлагъа адам аягъы басмагъанчады. Биз а: кийик ёлтюралмасакъ да, жур эчки окъуна тубесе эди деп, умутубуз алайды. Ёрге ёрлеучю басхычла, атлауучла да бузулгъандыла. Онюч жылны ичинде табийгъат кесини ишин этгенди. Аланы жауун, къар суула тонагъандыла, сyp-сыйдам этгендиле. Къоркъунчу болса да, артха къайтыргъа болдукъ туюл эди. Жолубузну кёбюсюн баргъаныбыз себебли, жаланда алгъа барыргъа таукел болдукъ. Ёрлеп тебиредик. Ёрге чыгъарыкъ жерибизге къарасакъ, чынгыл къая, асыры бийикден, кёкге тирелип тургъанчады. Артха, келген ызыбызгъа къарасакъ — Сукан аузун мамукъдан толтуруп къойгъанча. Былайдан кетген адам мамукъ тёшекге жыгъыллыкъды дерчады. Иги кесек ёрлегенибизде, башыбыздан энишге ууакъ ташла тёнгередице. Ёрге къарагъаныбызда, кийикле, бизни эслеп, къая ыраннга ташайып кетдице. Биз а кийикле-къайгъылы болмай, тырнакълай, бир бирге болуша, къая башына чыкъдыкъ. Андан къарасанг, кёрюнмеген жер жокъ эди. Тёгерек,

дуния — адам айтып ангылаталмаз кибики, ариу.

Ол ариулукъну кеси кѳрмеген адамгъа айтып ангылатыргъа, ийнандырыргъа да кыйынды. Тюз да спутникден къарагъан кибики. Алайда бир кесек къар, курт да бар. Кийикле аны суу ордуна жалай болурла. Куртдан башха ол тийреде бир тамычы суу болмайды.

Биз, алайда солугъан да этип, азыкъ зат да ашап, ол ариу жерлени тансыкълай, энишге Доммайлыгъа тигследик. Энишге келе, чырпыла ичинде бир къашха эчкини да ёлтюрюп, артмакъларыбызгъа салып келебиз. Доммайлы деген жер а кышылыкъды. Эртте замацладан бери малкъарлыла анда бичен ишлеп, кѳп мал кечиндиргендиле. Таулуланы кѳчюргенден сора уа, алайы не чалынмагъанды, не къош, мал турмагъанды. Ол ариу, гелеулю сыртланы къаудан басып, малчыла туруучу къошла, мал мекамла чирип, башлары тюшюп эдиле. Тегереклерин а агъач тонгузла къазып, эркинликге ала ычхынып эдиле.

Кийик эчкиле сюрюу-сюрюу болуп, ала да кѳбейгендиле. Аны себебинден болур эди, къолуна ушкок алып чыкыгъан къуру кыйтмай эди. Ол магъаналы да, ариу да жерлеринбиз кесибиз келгинчи «бош» къалып тургъандыла.

Мурат бла мен ол жол кѳрген зауукълугъубузну бир заманда унуталлыкъ туйюлбюз.

* * *

Да, ма алайды. Мен керти да, «ёлюп» туусам да, ёлмезге туугъан бир жан эдим.

Аллахха шукур, тукъумубуз тамырларын бошлагъанды. Жангулай деп айтылгъан сёз Гюржюде да жюрюйдю. Сванстияда — Жангулашвили, Имеретияда — Жангуладзе, Мегрелияда — Жангулия деп айтыладыла эмда ол тукъумла бусагъатда бардыла. Алада да ол сёзно магъанасы жапгъдан туугъан жашчыкъ бла байламлыды. Ала бизни къарындашларыбыздыла. Алгъын бурун заманда къарындашлыкъ жюрютюп тургъандыла. Кеслери да ёзден бий тукъум болгъандыла.

Бизни Жангуландан болгъанла Малкъарда, Къабартыда, Къарачайда, Черкесде (Адыга Хабль), Хабазда жашагъан адамларыбыз, уллу, гитче да къалмай 9-чу июнда Огъары Малкъарны баш жанында, тукъумну мурдуруну чыкъгъан жеринде, жыйылып, тукъумчёк этгенбиз. Анда жыйылгъанда, хар къайсыбыз да къууанчлы той этип, кёп хапар айтып — эшитмеген, билмеген затланы да билгенбиз. Сёз ючюп, тукъумгъа бек магъанасы болгъан зат тукъумну къайдан чыкъгъанын, къалай бла, байламлыкъланы билгенбиз. Грузиядагъы къарындашларыбыз бизден Бекмурза деген эсли таматабызны чакъырып: биз ёзюси — бий тукъумбуз, сиз да, биз да бирбиз деп, жарым патчах Тифлисте болгъанда, анга элтип барып, сиз да ёзден бийсиз деген къагъытны алып, аны къолуна берип жибергендиле. Андан къайтып келе, кече къалгъан жеринде, мындан баргъан нёгери Баллиланы жашы Бекмурза, жукълагъанлай, аны хуржунундан къагъытны чыгъарып, асыры кюйюкленгенден, кюйдюрюп къойгъанды.

Къабартыгъа кёчгенлерибизни хапары: Бепи деген уллу аталарыбызны бирини эки жа-

шы болгъанды аланы бири, Хангери Малкъарда къалгъанды, аны жашлары Баттал бла Ахмет. Бир жашы да Зекерия, Гитче Къабарты жанына кетип, анда бийни кызын алып, Эльхотово деген жерде тохтап тургъанды. Аны да юч жашы болгъанды: Муса, Хасан, Къасай. Энди бусагъатда Мусаны жашы — Эльдар, Хасанны жашы — Ахния, Къасайны жашы — Анатолий бардыла. Аланы сабийлери да бардыла.

Бир атаулу жашы уа Къобан бойнуна кечюп, уллу билимли, намысы, аты айтылгъан эфенди болгъанды. Аны да эки жашы болгъанды — Балкъыз бла Шамшюдин. Балкъызны кызылары, Шамшюдинни да эки жашы барды.

* * *

Догъуатда эки жыл агъач ташыдым.

Барамтада бир ишлене тургъан юйчюкню алып, аны битдирип, тёрт сабийни да, юй бийчеми да фатарда айланмазча этеме. Вольный-Аулу консерва заводунда электрик-слесарь болуп ишлей тургъанлай, ауруп къалама. Ауруууму аты порок сердца болуп чыгъады. Алай болгъандан сора, ауур иш ишлерге жарамайды деп къоядыла. Заводда аллай женгил иш жокъ эди да, башха жерде иш излей, суратчылыкъ ишни табама. Ол ишге докторла да ыразы боладыла. Ол анда ишлеген оруслу устала юйретирге унамай эдиле. Была юйренселе, бизге иш жетерик туююлду деп. Суратлыкъны кеслери къолларындап ычхындырмай, кёп кюрешгендиле. Мен, амалсыздан, ол ишге юйрене кюреше эдим. Бизни таулула да, хар тубегени: «Сен чюйют ишле-

ни алып неге кюрешесе? Буслийман адам сурат этсе, ол дуняда анга жан да сал деп, жаханымни отунда тутадыла»,— деп жаншай эдиле. Ким не айтса да, мени амалым алай эди да, суратчыгъа юйренип, павильонда эки жыл ишлеп, экскурсияла бла жюрюрге баргъан эдим. Туристле бла санаториялада солугъанланы жюрютюп, суратларыны алып, онсегиз жыл айланганма. Алай жюрюгеним кыйыныракъ бола башлагъанлай, ары-бери бармай, сахарда ишлеп бюгюн да турама.

Бир жыйырма кере больницалада жатханма. Тёрт кере операцияланы кётюргенме. Кёп наркоз алгъандан не тели болуп, неда ёлюп къалмагъаныма, хар замапча, Аллах болушуп турганды. Кёп кере шукур этеме адамгъа жап да салгъан, жан да алгъан Аллахха. Шукур Аллахха, толу юйдегим, юйюрюм: юч жаш, бир кызы, сегиз туудугъум, келинчиклерим кеслери тартхан бир алтындыла.

* * *

Онюч жылны кырылып, зарауатлыкъ кёрюп кыйтханда да, юйлерн-журтлары бузулмай къалгъанларыны да нелерине кыйтармай, кесн къолларыбыз бла ишлеген юйлерибизни да артха сатып алыргъа къалгъан эдик.

«Обурдан къутул — чубургъа» дегенлей, мындан кёчюргенлеринде, юйлерибиз, журтларыбыз, малларыбыз къалып кетдиле.

Бери, ата журтубузгъа, кыйтханда да, хо да, была аркъаларынамы кётюрюп кетерикдиле, деп, анда ол сен айтхан багъаны жартысын окъуна бермей эдиле. Таулу халкъ ишлеген юйле, элле, журтла къалдыла анда

да. Властьла алашы барыи да бек иги биле эдиле. Халкъыбызны хылыккя этерден къалмадыла, анда, мында да.

Алыкъя, 1956 жылдан бери, ма бу жерле сизиндиле, кёчюрюлгюнчю, районларыгъызны атлары былай эди, энтда да алай болсун деген жокъ. «Къайтханыгъызгъа къууанганбыз, къарындашлабыз» деп а айтадыла. Эсе да — кесибиз айтабыз аны да. «Малыгъыз, ырысхыгъыз къалып кетди, ала ючюн бир зат къайтарыргъа керекбиз» деген жокъ... Бир тыш адам, келип, фатарда хаух жашагъанлай, алай турабыз. Стални, Берия кёчюрдю, терс иш эди дегенликге, къыралыбызны хатасындан кёчюрюлюп, къырылып, жунчуп къайтханлагъа — угъай, тейри, биз адамла ушайбыз да, ма была былай тохташыргъа керекдиле деп, эсине келген къуллукъчу не оюучу жокъ. Къарыилары — токъ, къайгылары — жокъ. Ашайлгъан — ашайды, урлайлгъан — урлайды. Юйле, элле, колхоз, совхоз ишлерге деп малкъарлылагъа берилген ахчала, юй керекле, башха ырысхы — урланганды. Больницала, поликлиникала, аптекала ишлерге деп берилген ахча — урланганды. Школа, окъуу юйле, клубла ишлерге деп берилген ахча — урланганды. Жолла, кёпюрле ишлерге деп берилген ахча — урланганды. Ашайлгъан — ашагъанды. Ол санда таулу къуллукъчуладыла деп кеслери сайлап салгъан къарауашла да. Ала да, ёз халкъларыи ашагъан болмаса, жарсыгъаны бек азды.

Туудукъларыбыз сорлукъ болурла: «Хурметли атала, бизге не этгенсиз? Не къоюп кетгенсиз?» — деп.

Не айтырыкъбыз?!

Ол унутулмаз кюн — сегизинчи мартда, сабийле, бизни бир ахшылыкъгъа элтирик сунуп, ойнай-кюле айлана эдиле. «Бу телле, башларына къан жаугъаны да билмей»,— дей эдиле уллула.

Бир къоншубуз: «Манга болушчу бир-эки къойну боюнлары тартыргъа»,— деп чакъырады. Аны бир жыйырма къою бар эди. «Мен да бирин сойым»,— дегенимде: «Угъай, бермейме. Быланы мында санап, анда аллай бир мал берликдиле»,— деп унамагъан эди. Ол малла да мал орунда къалдыла. Ол сойгъан эки къою да къалып кетдиле. Бизни да, машинагъа къуюп, алып кетдиле...

Алайды. Палахдан Аллах сакъласын, алай, ол «тели» сабийлеча, неда ол «тели» таулуча, уллу кёллю болмай, къайры баргъаныбызны, бизни къайры элтгенлерин билген этейик.

**БУ КЕП КЪЫЙЫНЛЫКЪ СЫНАГЪАН
ХАЛКЪЫБЫЗГЪА ИГИЛИКНИ АЛЛАХ
КЪЫЗГЪАНМАСЫН!**

КЪАРА ЭШАЛОН

Сегизинчи мартны эрттен аласында юч аскерчи юйюбюзге кирип, къарап: «Эки жыйырма минутну ичинде мынча аш, кийим алып, эл кыйырына чыгъыгъыз!»— деп буюрдула...

Келтирип бизни мал ташыгъан вагонлагъа урдула. Тардан, сыйымай, таяныр жер тапмай, къартла бла сабийле кыжылдайдыла.

Ёлгенлерибизни жолда атмасыпла деп, букъдуруп барабыз. Тюрме эшалон шууулдап кетип барады...

Жарым айдан а экиге бёлюнгенди. Бизни — дуня жаханими былайларыды деп — суусуз, къызгъан, ач аулакыгъа, къвла тюзге текгенди.

Аурууладан адамла кюз арты саламча ауадыла. Ёлгенлени адетдеча жерге бералмайбыз,— къабыр къазалмайбыз.

Биз келген жерде бизни аллыбызда кёчюрюлген къарачайлыла бар эдиле. Ала да жер юйчюкледе жашаргъа кюреше тура эдиле. Жылан, жубуран тешикледен толу, къурткъумурсханы кёплюгон а айтмай кьой; этген

отубуз — кьуру кьамишден. Отун жокъ. Артдаракъда исси кьысып тебиреген эди. Излеп айлансаг — башынгы сугъаргъа бир келенке, ауана жер жокъ. Сууу, кьамиш ёсюп, ичи да макъадан, кьуртдан толу. Къайпатып ичерге амал жокъ. Бир саусузгъа таза суу ичирир ючюн, алайдан онеки чакъырым узакълыкъда саркъгъан Сырдарья черегине жашырын барып, андан алып келирге кюреше эдик. Онгу болмагъанла, канал суудан ичип, ичлери ётюп ёле эдиле. Суу кьытлыгъында, жаз башында, жауун жаууп, атланы туюкълары бла этген чунгурчукълагъа жыйылгъан макъа кёлчюкленн суучукъларын, жерге бауурланып, ичерге кюрешип да тургъанбыз. Биз барып алайгъа тюшгенден сора эки-юч айны ичинде сабийле бла къартла ёлюп тауусулгъан эдиле. Он жылы жетмеген сабийле бла ёрге туралмагъан къартладан къалгъанланы, ёллюк эселе да анда ёлсюнле деп, ишге сюре эдиле. Ёлгенле не талада, неда канал бойунда басдырылып къалып, артда, алайланы сюргенде, суюкклери чыгып, аланы уа, жыйып, къабырлагъа элтип, жангыдан басдырып да тургъанбыз. Қазна бизге берген будай унну ол совхозну таматалары кеслери ашап, аны орпуна уа зынтхы бёлюп тургъан эдиле. Аны да, тартып, ун кибики этип ашаргъа тирмен болмай, туююп, кьышхырын айыралмай, ашап да кёпле ёлгендиле. Бизге алай артыкълыкъ этгени ючюн совхозну директоруна, тутуп, сюд этген эдиле. Алай андан ёлгенлеге не файда?! Артда, ол таууланы суюкклерини юсюнде ишленген жюзюм совхоз — Қъазахстанда угъай да — битеу да Союзда биринчи жерге чыгып кетген эди

Таулуну кыйыны кыйда кыалмагъанды?!
Кёп жерледе мухур болуп, урулуп кыал-
гъанды.

Анда ёлюп, туп болуп кыалгъан юйдегиле
кёпдюле, барып эсгерип да билалмайбыз.
бизден эсе хар ким кесини ёлгенин игирек
биле болур, сёз ючюн: Забакъланы Ортайны
6 адамы, Хурталаны Хажбийни 6 адамы,
Мамайланы Шоканы 4 адамы, Этчеланы
Абдилланы 6 адамы, Жангуланланы Зулкъяр-
нийни 5 адамы, Жангуланланы Гитчени
5 адамы, Жангуланланы Магометни 3 адамы..
Алай-алай кёп адам кыуругъанды.

Мен да халкыбызны дуння жаханымше
элтген эшалоиланы биринде эдим...

«АУРУГЪАН ЖЕРДЕН КЪОЛ КЕТМЕЗ»

Узакъда, термиле жашагъан кюнюбюз не узун жылдан да узун эди. Келиш. Нальчикге тюшген заманыбызда: сизни бери киши чакъырмагъанды, артха айланыгъыз, мында жашаргъа эркинлигигиз жокъду деп сюелгенлеринде, жүреклерибиз жарылып, къулакъларыбыз сангырау болуп къалмагъанлары сейир туююлмюдю?!

Хар инсан Туугъан жерин, Туугъан журтун кесича сюеди, аны юсюнден кесича айтады. Мен да жазгъан затларымда жүрегими ачаргъа кюрешгенме. Бююн а, Жангуланланы Ибрахимни эсгериулерин окъуй туруп, бир сейир тизгинлеге тюбегенме да, аллайны суратларгъа, не медет, мени къолумдан да келмегенди, бир сёз устаны чыгъармасында да окъумагъанма.

«Хар затны асыры тансыкълагъандан, хар не затха да асыры тансыкъдан, кёзю кёрген бла тоймай, тюнене Къотурай, къымыжа болуп, мурсалагъа аунагъанды»,— деп жазады Ибрахим.

Этин мурсагъа кюйдюрюп, кёзю кёре тургъанига акъылын-ангын да, этин-женин да ийнандырыргъа кюрешген таулуну жүрегинде къаллай суюмеклик болургъа керекди **ТУУГЪАН ЖЕРИНЕ!**

Ол суюмеклик сакълагъан болур аз халкъыбызны кёп миллетлени ичинде. Кесине ушагъан бай тиллеге жутдурмай, тилибизни да тазалай аллай чексиз терен суюмеклик къалдыргъанды, баям!

Бириши къарамгъа Ибрахимни бу эсгериулери жа-

ланда кесини алтмышалтыжыллыкъ жашаууну юсюнден жазылгъанча кёрюнюрге боллукъду. Хау, Ибрахим кесини юсюнден, кеси кёргенши, кеси сынагъанны юсюнден жазгъанды. Алай ол эсгериу бек алгъа таулуланы ахыр алтмыш жылны ичинде сынай келгенлерини да юсюнденди.

Ол жылла миллетни кылыкъсыз кыйнагъандыла. Сталинчи-бериячы жаханым тузакъ саула ёлгенлеге сукъланырча этген эди. Этни сюегинден айыргъан кибик, таулуну тауладан айыргъан эди.

Алай, не уллу азапха тюбетдиле эсе да, халкъ бюгюлмегенди, миллет бетин сакълагъанды! Ёмюрюнде эте келгенича, жигер уруннганды, таза ниетлилигине, халал жюреклигине ийнандыргъанды, кесин сюйдюргенди. Уруна билгенича, къууана, жырлай, тепсей, солуй билгенин да кёргюзтгенди. Фахмусу, хунери, окъууу, билими бла битеу Кавказны бек алчы халкъларындан бириди. Ма аллай халкъны инсаныды Ибрахим, аллай халкъны юсюнденди жазгъаны да.

«Кесини юсюнден а?»— деген соруу тууаргъа боллукъду. Айхай да, битеу эсгериулери кесини юсюндендиле. Алай кёргенин, сынагъанын эсгере, халкъыны жашауун болгъаныча кёргюзталгъанды да — битеу жазгъаныны баш магъанасы андады.

Кеси уа, таматала айтханнга кёре, «ёлюп» туугъанды. Артда да ёлюмден кёп кере къутулгъанды, Ары дери уа таулу сабий жашчыкъ Ибрахим ёксюзлеге деп ачылгъан интернатда окъугъанды. Тау ауузланы адам эслиси, игиси да урушха кетгенден сора уа, билимли жашчыкъ элини тюзде орналгъан мюлкюнде тергеу ишлени жюрютгенди. Андан таулагъа душман кирирни аллында къайтады. Анда уа къоншу эллени кюйгенлерин, къартла бла сабийлени кырылгъанларын да кёргенди. Бирси таулучукъланыча, Ибрахимни да туугъан жеринден кыстагъандыла. Алай нек этгенле-

рин. бирси таулучукълача. Ибрахим да ангыламагъанды.

Кёчгюнчюлюкде Ибрахим, бирси жерлешлерича, ачдан. жаланнгачдан да кыйналгъанды. Ата журтуна термилгенди. Тутмакъ кыйынлыгъын да сынагъанды. Халкъындан юйренген жигерлилиги бла ишлегенди. Юйюр къурагъанды. Къарындашчыгъын, кеси сабийлерин да есдюргенди. Халкъыны онючжыллыкъ жолунда тюбей келген кыйынылыкъларыны, къууанчларыны да шагъатыды. Аны да, халкъынча, спецкомендант Рябых кибик. бериячы маскеле абындырыргъа кюрешигендиле. Анга да, халкъынача, ахшы адамла жолукъгъандыла, таза жүрекден болушхандыла — къзахлы Асан, корейли Ким, оруслу Лопатин... Халкъыча, ол да бюгюлмегенди. Халкъыча, ол да Жерине, Тауларына къайтханды. Халкъы бла жашайды.

Бу эсгериледе дагъыда бир зат барды: Ибрахим тукъум тарих тинтгенди — ол а бек уллу, бек багъалы ишди!

Ибрахимни кеси тукъумуну юсюнден айтханлары акъылман Къайсыны бир оюмуну кертилигине шагъатды.

Тауда жер тарлыкъдан, къоншуларыбызгъача, башха миллетледен келип, Малкъаргъа хазна адам къошулмайды, деучю эди Къайсын. Бизден, таулуладан а кёпле кетедиле, кёчюп, Къабартыгъа неда башха элlege баргъанланы экинчи, ючюнчю тёлюлери ол миллетден болуп къаладыла. Байсылары, Бёзюлары, Будайлары, Къудайлары, Кертилары, Кучмезлары, Мисакалары, Сокъурлары, Ульбашлары, Шауалары,— да аланы огъурлары, кыйсы бирин санап бошарыкъса! Ала кеслерин тукъум атларын жүрютгенледиле, тукъумларын тюрлендиргенле уа?

«Бизни тукъумубуз андан келгенди, мындан келгенди»,— деучюлеге уа былай айтыучу эди Къайсын:

«Бизни халкъыбыз жашларын къоншулагъа болу-

шургъа жибере тургъанды. Артыгъыракъ да Эбизе, Гюржю, кесин душманладан къоруулай, уруш этсе, кеси ыразылыкълары бла окъуна ары барып болгъандыла. Анда уа бир бийни неда аскер башчыны къолунда къуллукъ этселе, аны аты бла жюриюгендиле. Бир къауум замандан жерлерине къайтсала, неда, анда къалгъанланы осуятларын толтура, туудукълары къайтсала, ала да анда жюриютген атлары бла келгендиле. Малкъар ауузлада Курданлары, Рахайлары, Эристаулары дагъыда алагъа ушаш бир къауум тукъум алай жайылгъандыла».

Алай болмаз деп айтхан къыйынды, алайды деп къойгъан да алдан тынч туююлдо. Болсада, ма бу Жангуланланы Ибрахим этгенча, эсгернулерибизни, тукъумланы юсюнден билгенибизни басмалай тургъан адетибиз болса, аллай затланы, суююп окъулгъандан тышында да, халкъны тарихи бла кюрешгенлеге да улуу болушлугъу боллукъ эди. Ибрахимни эсгернулерин а, жаланда аны тукъуму-жугъу, туугъаны-туудугъу угъай, хар таулу да бек суююп окъуругъуна бир тюрлю ишегим жокъду.

ГАДИЙЛАНЫ Ибрагим

БАШЛАРЫ

БЕРЮНЮ ҚЪАРАМЫ. <i>Ал сёз.</i> (Джуртубан- ланы Махти)	5
ЗЕПАҚА	10
ҚЪАРА ЭШАЛОН	86
«АУРУГЪАН ЖЕРДЕН ҚЪОЛ КЕТМЕЗ». <i>Ахыр сёз.</i> (Гадийланы Ибрагим)	89

Литературно-художественное издание
Жангуланов Ибрагим Хамзатович

ССЫЛКА

Книга воспоминаний
На балкарском языке

Редактор *М. Т. Табаксоев*

Художник *В. Л. Захохов*

Художественный редактор *Ю. М. Алиев*

Технический редактор *Н. М. Мокаева*

Корректор *Р. А. Боттаева*

ЛКБ № 1 от 30.09.91.

Сдано в набор 12.09.95. Подписано к печати 09.07.96. Формат 70×90^{1/32}. Бумага типографская № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. печ. л. 3,51. Уч.-изд. л. 3,22. Тираж 700 экз. Заказ № 515.

Издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат имени Революции 1905 года
Мининформпечати КБР
Нальчик, проспект им. Ленина, 33

Жангуланов И. Х.

Ж Ссылка: Повесть.— Нальчик: Эльбрус,
1996.— 96 с.

ISBN 5-7680-1080-7

Повесть посвящена трагическому периоду в истории балкарского народа — годам насильственной депортации. «Зепака» — это лирический дневник человека, испившего чашу страданий и унижений, но сумевшего выжить и не сломиться.

Ж 470.2100100-041
М123(03)-96 33-96